

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας στη «δίνη της μετανάστευσης»

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να περιγράψει τους πολλαπλούς μετασχηματισμούς που προκάλεσε στην Παλαιά Ελλάδα η μετανάστευση των Ελλήνων στην Αμερική στα τέλη του 19ου αιώνα έως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Προσέγγισε τους μετανάστες όχι μόνο ως «ξεριζωμένους» χωρικούς και το μεταναστευτικό εγχείρημα όχι αναγκαστικά ως μια οριστική και αμετάκλητη απόφαση αλλά ως μια δυναμική, σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία, η οποία χάρη στη διατήρηση ισχυρών συγγενικών και κοινοτικών δεσμών και στη δράση ανθεκτικών μεταναστευτικών δικτύων ενθάρρυνε πολλαπλές ανταλλαγές και στενές εξαρτήσεις μεταξύ απομακρυσμένων τόπων. Εστιάζοντας στο μικροεπίπεδο αναζητήσαμε τους τρόπους με τους οποίους οι απόδημοι μεταμόρφωσαν με την απουσία και την παρουσία τους την καθημερινότητα, τα πρότυπα ζωής, τις κοινωνικές σχέσεις, τις πολιτισμικές συνήθειες και τις νοοτροπίες εκείνων οι οποίοι αν και οι ίδιοι δεν μετανάστευσαν, ζούσαν στο διεθνικό κοινωνικό χώρο που συνέδεε τις αγροτικές κοινότητες με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αναδείξαμε τις διεργασίες που δρομολογήθηκαν όχι μόνο στις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών αλλά και στα αστικά κέντρα, στα οποία πολλοί Ελληνοαμερικανοί κατανάλωσαν και επένδυσαν τις οικονομίες τους.

Η εργασία στην Αμερική και οι χρηματικές ροές στον αγροτικό χώρο είχαν άμεσο αντίκτυπο στους υλικούς όρους ζωής των οικογενειών των απόδημων. Την αρχική οικονομική στασιμότητα και τον κίνδυνο αποδιάρθρωσης του κοινωνικού ιστού με τη μαζική αποχώρηση των νεαρών ανδρών διαδέχτηκε γρήγορα μια σχετική ευμάρεια και ευημερία, πρωτόγνωρη για τα τοπικά δεδομένα, η οποία αντικατοπτρίστηκε στην καθημερινότητα, την υγεία των κατοίκων, τις επενδύσεις στη γη, τις καταναλωτικές πρακτικές και τις μορφωτικές ευκαιρίες. Πέρα όμως από τις οικονομικές πτυχές της, η μετανάστευση προσεγγίστηκε ως πολυδιάστατο κοινωνικό φαινόμενο με επιρροές στο κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Εκτός λοιπόν από τις εγχρήματες μεταφορές, οι υλικές, ανθρώπινες και πολιτισμικές ροές μέσα στο διεθνικό πεδίο άφησαν το αποτύπωμά τους στην ελληνική επαρχία. Τα εμπορευματοποιημένα βιομηχανικά αγαθά, οι νέες πολιτισμικές συνήθειες και τα αισθητικά πρότυπα των παλιννοστούντων και παρεπιδημούντων μεταναστών μετασχημάτισαν σταδιακά τις αξίες και αντιλήψεις όσων δεν είχαν ταξιδεύσει ποτέ. Μέσα από μια διαδικασία ενεργητικής οικειοποίησης οι κάτοικοι, όπως άλλωστε και οι ίδιοι οι μετανάστες, ενσωμάτωσαν στην καθημερινή τους ζωή τα «αμερικανικά αγαθά» (υλικά και άυλα) με τους δικούς τους όρους και για την ικανοποίηση των δικών τους αναγκών, επιθυμιών και σκοπών.

Τα αμερικανικά εμβάσματα δημιούργησαν ανακατατάξεις στις τοπικές ιεραρχίες αναδεικνύοντας νέες τοπικές ελίτ, διαμορφώνοντας νέες προσλήψεις του πλούτου και της φτώχειας, του μοντέρνου και του πολυτελούς. Ταυτόχρονα, καλλιέργησαν την εξωστρέφεια των κατοίκων των ορεινών κοινοτήτων συντηρώντας τις μεταναστευτικές ροές όσο η εισοδος στην Αμερική ήταν ανοιχτή και θεμελιώνοντας τη μεταναστευτική παράδοση των συγκεκριμένων περιοχών. Οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί μεταξύ Αμερικής και Παλαιάς Ελλάδας αποδείχτηκαν ισχυροί μέσα στο χρόνο, τα δίκτυα δε ιδιαίτερα ανθεκτικά για να τροφοδοτήσουν με νέες κατηγορίες μεταναστών τις ελληνικές κοινότητες των Ηνωμένων Πολιτειών μετά το 1924 και παράλληλα για να θέσουν τις βάσεις για τα μεταπολεμικά κύματα μετανάστευσης. Η μετανάστευση αποτέλεσε μια κληρονομιά και γνώση για τις επόμενες γενιές, ταυτόχρονα όμως και μνήμη, φορέας της οποίας υπήρξαν κατεξοχήν οι παλινοστούντες. Πρώτα «κανονικοποιήθηκε» στα μάτια των ανθρώπων της επαρχίας και ύστερα εντάχθηκε στο ρεπερτόριο των πιθανών επιλογών και στις στρατηγικές της ζωής τους (Brunnbauer, *ό.π.*, σελ. 15, 82).

Η μετανάστευση ως ένα οικογενειακό σχέδιο και μια συλλογική απόφαση δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη τη δομή, τη μορφή και τη λειτουργία της οικογένειας. Ενθάρρυνε νέες γαμήλιες πρακτικές και στρατηγικές από την πλευρά των νέων, οι οποίες με τη σειρά τους ανατροφοδότησαν το ρεύμα εξόδου. Επιφόρτισε, επίσης, με νέους ρόλους και ευθύνες, ταυτόχρονα με άγχη και ψυχολογικά βάρη τη γυναίκα και τα παιδιά που καλούνταν να ζήσουν για χρόνια χωριστά από ένα σύζυγο και πατέρα τον οποίο πολλές φορές δεν είχαν προλάβει να γνωρίσουν. Βιώθηκε, επίσης, διαφορετικά από τις γυναίκες, οι οποίες έμειναν πίσω προκειμένου οι άνδρες να δοκιμάσουν την τύχη τους στα ξένα και από εκείνες που τους ακολούθησαν αργότερα ως υποψήφιοι νέφες, σύζυγοι ή κόρες. Είτε «στατικές», είτε «ακόλουθες», οι γυναίκες δεν υπήρξαν ούτε παθητικές ούτε αδρανείς. Συνέβαλαν στη διατήρηση του διεθνικού πεδίου ως διαχειρίστριες του νοικοκυριού και σκληρά εργαζόμενες στην οικογενειακή περιουσία, ενώ επένδυσαν στη μεταναστευτική πράξη τα όνειρα και τις προσδοκίες τους για την επίτευξη της προσωπικής και οικογενειακής κοινωνικής κινητικότητας. Η μετανάστευση δεν ανέτρεψε τις πατριαρχικές δομές ούτε χαλάρωσε τον κοινωνικό έλεγχο, διεύρυνε, όμως, τα περιθώρια δράσης των γυναικών μέσα στην οικογένεια και επέτρεψε μικρές –και όχι βαθιές– αλλαγές στη θέση τους: ενθάρρυνε σε πολλές περιπτώσεις τη διαπραγμάτευση της παραμονής τους στον τόπο ή της επανένωσής τους με το σύζυγο, καθώς και στρατηγικές στη διεκδίκηση και τη διαχείριση του μεταναστευτικού εισοδήματος. Οι «Αμερικάνες ζωντοχήρες», συναίνεσαν κατά κάποιο τρόπο στην παρατεταμένη απουσία των ανδρών τους, κερδίζοντας «αντισταθμίσιμα», όπως οικονομική άνεση, αυτονομία και κύρος στο γυναικείο κύκλο τους. Ζώντας σε ένα «διεθνικό γνωστικό χώρο» αυτές και τα παιδιά τους υιοθέτησαν πολύ πιο εύκολα καταναλωτικές συνήθειες και μύθηκαν γρηγορότερα στον αστικό τρόπο ζωής.

Η γεωγραφική απόσταση δεν προκάλεσε την εξασθένηση της οικογενειακής συμπαράστασης και αλληλοϋποστήριξης, όπως μαρτυρούν οι πυκνές ροές εμβασμάτων, γραμμάτων, υλικών αγαθών και οι επισκέψεις των αποδήμων. Οι διεθνικές οικογενειακές σχέσεις παρέμειναν εξίσου σημαντικές, χαρακτηρίζονταν από αμοιβαιότητα και υλικές και συναισθηματικές ανταλλαγές, η συχνότητα των οποίων εξαρτώνταν από μια διαλεκτική ατομικής ικανότητας (διαθέσιμων ευκαιριών και πόρων), πολιτισμικής αντίληψης των υποχρεώσεων και διαπραγμάτευσης των δεσμεύσεων μεταξύ των μελών (Baldassar *et al.*, 2007, σελ. 203-226). Βεβαίως, η κυκλοφορία της φροντίδας μέσω των οικογενειακών διεθνικών δικτύων υπήρξε ασύμμετρη, άνιση και ρευστή μέσα στο χρόνο και τον κύκλο ζωής της μεταναστευτικής οικογένειας όσον αφορά την ποιότητα, την ποσότητα και την κατεύθυνσή της, εξαρτώμενη από παράγοντες ενδο- και εξω-οικογενειακούς. Η διεθνική οικογενειακή ζωή δεν ήταν συνεπώς απαλλαγμένη από εντάσεις και τριβές, προκλήσεις και άγχη για τα μέλη της (Baldassar and Merla, 2014). Η αυτονομηση του μετανάστη από την οικογενειακή επιρροή σε αρκετές περιπτώσεις κλόνισε τους διαγενεακούς οικονομικούς και κοινωνικούς δεσμούς. Οι ιστορίες διγαμίας, εγκατάλειψης των εξαρτημένων και ηλικιωμένων μελών και εξαφάνισης των μεταναστών-προστατών αποκαλύπτουν ότι η μετανάστευση ως οικογενειακή στρατηγική δεν είχε πάντα κοινές και παράλληλες πορείες αλλά και έκκεντρες, αποκλίνουσες και αποτυχημένες διαδρομές.

Η μεταναστευτική εμπειρία συνιστούσε ένα κοινωνικό, πολιτισμικό και συμβολικό κεφάλαιο που εξαργυρώνταν στη χώρα καταγωγής μέσω της τέλεσης ενός γάμου, της ανάδειξης σε κάποιο τοπικό αξίωμα ή και της ίδρυσης μιας μικροεπιχείρησης. Επιστρέφοντας στην κοινότητα καταγωγής, οι μετανάστες απέδιδαν ιδιαίτερη έμφαση στο αμερικανικό παρελθόν τους, καθώς αναγνώριζαν το θετικό αντίκρισμα που είχε στις τοπικές κοινωνίες η επαφή τους με τη βιομηχανική Δύση. Ο χώρος της επιχειρηματικότητας αποτέλεσε πρόσφορο πεδίο για την επένδυση αυτού του κεφαλαίου. Η κατοχή βιομηχανικών αγαθών, τεχνογνωσίας, επαγγελματικής εμπειρίας και διεθνικών δικτύων συνεργασίας, η εξοικείωση των μεταναστών με τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού και με υπηρεσίες οι οποίες μπορούσαν να τις ικανοποιήσουν, προσέφεραν κίνητρα επαγγελματικής δραστηριοποίησης στην Ελλάδα. Οι πιο καινοτόμες επενδύσεις των –κατά κύριο λόγο– μικροκεφαλαιούχων παλινοστούντων σημειώθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου και σε τομείς όπως τα φωτογραφεία, τα σιδεροκαθαριστήρια και οι αντιπροσωπείες αυτοκινήτων και μηχανημάτων, τα ξενοδοχεία και τα σινεμά. Κατευθύνθηκαν κατεχοχήν στα αστικά κέντρα, αρκετές κατέκτησαν το αθηναϊκό κοινό, ενώ υπήρξαν και ορισμένες οι οποίες καθιερώθηκαν ως ένα αναγνωρίσιμο σήμα στην ελληνική αγορά. Το προβεβλημένο από τους ίδιους «αμερικανικό σύστημα εργασίας» συμπύκνωνε όλες τις εμπειρίες και επιρροές που είχαν δεχτεί από την αμερικανική αγορά εργασίας και τον τρόπο λειτουργίας της. Τα νέα προϊόντα και οι υπηρεσίες που προώθησαν, οι υποδομές που δημιούργησαν και οι επαγγελματικές αξίες και δεξιότητες που ανέπτυξαν στην ελληνική αγορά απέβλεπαν στην εξυπηρέτηση μιας πελατείας η

οποία υιοθετούσε τα νέα αστικά καταναλωτικά πρότυπα και εφαρμόζε νέες πρακτικές κοινωνικής διάκρισης. Μπορεί ο αριθμός των παλιννοστούντων οι οποίοι επένδυσαν τα μεταναστευτικά τους κέρδη σε καινοτόμες επιχειρήσεις να παρέμεινε μικρός και η επιτυχία τους να μην ήταν πάντα εξασφαλισμένη, ωστόσο ακόμα και εκείνοι οι οποίοι κατευθύνθηκαν σε συνηθισμένες παρασιτικές οικονομικές δραστηριότητες προσπάθησαν να το κάνουν με τον τρόπο με τον οποίο αυτό γινόταν στην Αμερική.

Οι δωρεές των Ελλήνων μεταναστών μέσω των εθνοτοπικών σωματείων τους συνιστούν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην ιστορία του ελληνικού ευεργετισμού το οποίο, ωστόσο, δεν έχει ακόμα ενσωματωθεί στην εθνική ιστορία. Πεδίο συμβολικής διάκρισης για τους ίδιους τους μετανάστες, η συλλογική διεθνική δράση για λογαριασμό της κοινότητας αποτέλεσε και προϋπόθεση επανένταξής τους σε αυτήν από μια θέση ισχύος. Μπορεί η φήμη των τοπικών ευεργετών να μην ξεπέρασε το όρια κάθε κοινότητας και τα ονόματά τους να περιέπεσαν γρήγορα στην αφάνεια, η γενναιοδωρία τους, όμως, είχε αθροιστικά τεράστια οικονομική αξία για τα τοπικά δεδομένα, μεγάλη συμβολική σημασία και φυσικά πρακτική χρησιμότητα για τους κατοίκους. Επιπλέον, τα συλλογικά και ατομικά εμβάσματα που αποστέλλονταν από την Αμερική στα χωριά για την εξασφάλιση υποδομών και την επίλυση χρόνιων κοινοτικών αναγκών οικοδόμησαν σταδιακά μια παράδοση ελληνοαμερικανικής βοήθειας, η οποία στηριζόταν στην ιδιαίτερα ανθεκτική αντίληψη περί ελληνικών κοινοτήτων, οι οποίες, αν και ζουν πολύ μακριά, παραμένουν πιστές τόσο στη μεγάλη όσο και στη μικρή πατρίδα (Brunnbauer, ό.π., σελ. 15- Saloutos, 1956, σελ. 117). Δημιούργησαν στους ντόπιους υπέρμετρες προσδοκίες έξωθεν βοήθειας και μια σχέση εξάρτησης από την «αμερικανική γενναιοδωρία». Ο «θείος από την Αμερική» και γενικά ο πλούσιος ομογενής αναμενόταν για δεκαετίες να παρέμβει ως «ο από μηχανής θεός» και με τα δολάριά του να ανακουφίσει οικονομικά συγγενείς και συμπατριώτες. Αυτός ο σωτηριολογικός μύθος γύρω από την Αμερική, ο οποίος αποτυπώθηκε χιουμοριστικά και στερεοτυπικά στο μεταπολεμικό ελληνικό λαϊκό κινηματογράφο, θα συντηρηθεί βέβαια και από την ψυχροπολεμική αμερικανική πολιτική οικονομικής βοήθειας (Λιαλιούτη, 2010, σελ. 333-334- Σωτηροπούλου, 1992, σελ. 41-44, 74-88). Πάντως και οι ηθικές δεσμεύσεις από την πλευρά των αποδήμων θα αποδειχτούν ανθεκτικές, όπως μαρτυρά η συστράτευσή τους για λογαριασμό της γενέτειρας σε κρίσιμες ώρες. Η κινητοποίηση των εθνοτοπικών Ομοσπονδιών και των πανελλήνιων συλλόγων για τον επισιτισμό της κατεχόμενης Ελλάδας με τη συμμετοχή τους στην «Ένωση για την Βοήθεια στην Εμπόλεμη Ελλάδα» (*Greek War Relief Association*) θα πρέπει να ενταχθεί σε αυτό το πλαίσιο της αλληλεγγύης και της προσφοράς που είχαν οικοδομήσει τις προηγούμενες δεκαετίες οι πολυάριθμες εθνοτοπικές αδελφότητες. Δεν αποτελούσε, δηλαδή, μια αυθόρμητη φιλανθρωπική πρωτοβουλία απέναντι σε μια ανθρωπιστική κρίση που έπληττε τους ομοεθνείς, αλλά μια στοχευμένη δράση υπέρ μιας κοινότητας της οποίας εξακολουθούσαν να αισθάνονται μέλη. Η συστράτευσή τους αντανάκλασε την προσωπική ταύτισή τους με συμπατριώτες και συγγενείς

με τους οποίους συνέχιζαν να διατηρούν ισχυρούς δεσμούς και κοινές αναφορές παρά τη δυσχερή λόγω πολέμου επικοινωνία (Saloutos, 1956, σελ. 121· 1964, σελ. 345-354).

Με την παρουσία, την κυκλοφορία και τη δραστηριοποίηση των Ελληνοαμερικανών και των συλλόγων τους στην ελληνική επαρχία θα πρέπει να συνδεθούν, επίσης, τα ισχυρά φιλοαμερικανικά συναισθήματα, τα οποία, όπως διαπίστωναν πολλοί ξένοι περιηγητές, διατηρούσαν οι κάτοικοι της ελληνικής επαρχίας. Οι «Μπρούκληδες», οι οποίοι ταξίδευαν στην Ελλάδα για να την επισκεφτούν ή να εγκατασταθούν μόνιμα, υπήρξαν προπαγανδιστές υπέρ των Ηνωμένων Πολιτειών και υμνητές του αμερικανικού πολιτισμού. Ο πλούτος που επιδείκνυαν, τα εξωτικά αγαθά που μετέφεραν και οι ιστορίες που αφηγούνταν, διατήρησαν ζωντανό το «αμερικανικό όνειρο» ακόμα και μετά την επιβολή των απαγορευτικών μεταναστευτικών νόμων. Δημιούργησαν μια έλξη προς κάθε τι το αμερικανικό προτού η αμερικανική μαζική κουλτούρα διεισδύσει στην ελληνική κοινωνία και η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία ρίξει γέφυρες επικοινωνίας με το ελληνικό κράτος. Τη σύσφιξη των ελληνοαμερικανικών σχέσεων επιδίωκαν και οι ελληνοαμερικανικοί σύλλογοι των παλινοστούντων, οι οποίοι συγκροτήθηκαν στο Μεσοπόλεμο στην Αθήνα και σε μεγάλες ελληνικές πόλεις. Η Ελληνοαμερικανική Λεγεώνα, οι Ελληνοαμερικανικοί Σύνδεσμοι και τα τοπικά παραρτήματα της ΑΧΕΠΑ εργαζόνταν για να διατηρήσουν ζωντανές τις αμερικανικές μνήμες και τα βιώματα των μελών τους, φιλοδοξούσαν, όμως, να κρατήσουν ανοικτή και την επικοινωνία με την Αμερική και τις ελληνικές κοινότητες των αποδήμων. Θετικές εικόνες για το αμερικανικό κράτος διέδιδε στην ελληνική επαρχία και ο τοπικός Τύπος του Μεσοπολέμου, έντονα επηρεασμένος από την «εκπολιτιστική δράση» των Ελληνοαμερικανικών εθνοτοπικών συλλόγων στις κοινότητες καταγωγής. Η «αναμόρφωση» των απόδημων συμπατριωτών τους η οποία αντανακλούνταν στα κοινωφελή έργα τους αποδιδόταν από τους τοπικούς δημοσιογράφους στην ισχυρή επιρροή του αμερικανικού περιβάλλοντος και των θεσμών του. Η Αμερική δεν προσλαμβάνόταν πλέον μόνο ως η «χρυσόφορος χώρα» και η «χώρα των εκκεντρικότητων» αλλά και ως το κράτος του πολιτισμού, της ευνομίας, της εργασίας και της προόδου, ο «ναός της ιδιωτικής πρωτοβουλίας».

Ο πλούτος του «Μπρούκλη» δεν βρισκόταν λοιπόν μόνο στις βαλίτσες και τα μπαούλα του. Δεν μετριόταν απαραίτητα με τα δολάρια που έφερνε ή έστελνε από την Αμερική αλλά ενυπήρχε στις ιδέες, τις παραστάσεις, τα ήθη, τις νοοτροπίες, τα σχέδια και τις πρωτοβουλίες του για τον τόπο του. Οι μετανάστες είχαν αλλάξει μέσα από την ώσμωσή τους με την κοινωνία υποδοχής καθώς και μέσα από την αλληλόδρασή τους με τη μεταναστευτική κοινότητα και τους οργανωμένους συλλόγους τους. Είχαν οπωσδήποτε επηρεαστεί και από την επικοινωνία τους με τους συμπατριώτες τους, οι οποίοι είχαν μετακινηθεί στην Αθήνα ή είχαν παραμείνει στη γενέτειρα και με τους οποίους αναλάμβαναν κοινή δράση για να προωθήσουν κάποιο τοπικό πρόγραμμα. Οι μετανάστες γίνονταν φορείς και δίαυλοι διάδοσης των νέων πολιτισμικών συμβόλων μέσω των επιστολών, των αφηγήσεών τους, των δώρων και των δωρεών τους, καθώς και του

τρόπου εργασίας τους. Η μετανάστευση έγινε μέρος της καθημερινότητας πολλών οικογενειών της νότιας Ελλάδας και ειδικά της Πελοποννήσου και διαπέρασε τη συλλογική συνείδηση. Υπήρξε, βέβαια, ένα έντονα διαφοροποιημένο φαινόμενο το οποίο δεν επέδρασε σε όλες τις περιοχές ταυτόχρονα, συνέχεια και στον ίδιο βαθμό, όπως άλλωστε και η ίδια η μεταναστευτική εμπειρία δεν επηρέασε ομοίμορφα κάθε άτομο ξεχωριστά. Ο αντίκτυπος της μετανάστευσης εξαρτήθηκε από το μέγεθος και τη διάρκεια των εθνοτοπικών δικτύων, τη σύνδεση, την επαφή και την αμοιβαιότητα μεταξύ των μελών τους. Ο αριθμός των απόδημων και η χρονολογία της μετακίνησης των περισσότερων, η διάρκεια παραμονής τους στο εξωτερικό και τα κοινωνικο-οικονομικά τους χαρακτηριστικά, οι τοπικές οικονομικές συνθήκες και η δεκτικότητα της τοπικής κοινωνίας, το πλήθος των παλιννοστώντων και η μονιμότητα της παρουσίας τους στην Ελλάδα, η σωματειακή δραστηριότητα σε Ελλάδα και Αμερική καθόρισαν την έκταση των μετασχηματιστικών διαδικασιών, το πλήθος και το είδος των ωφελειών στις κοινότητες της ελληνικής επαρχίας.

Οι ορεινές κοινότητες του Πάρωνα και της Τεγέας αποτέλεσαν παραδειγματικές περιπτώσεις διεθνικών κοινοτήτων, οι οποίες βρέθηκαν στη «δίνη της μετανάστευσης», βίωσαν, δηλαδή, όχι μόνο την ορμή της γεωγραφικής κινητικότητας αλλά και τη δυναμική και περιπλοκότητα των συνεπειών της. Παρά το μακροχρόνιο αποχωρισμό και το γεωγραφικό διασκορπισμό τους, κάτοικοι και απόδημοι συνέχισαν να μοιράζονται κοινές έγνοιες για τους οικείους και την κοινότητά τους, να βιώνουν διεθνικά το πένθος και τη χαρά, να εργάζονται από κοινού για τη διαχείριση της περιουσίας, τη διασφάλιση της ευημερίας και της τιμής της οικογένειας, την ανατροφή και το μέλλον των παιδιών, την επίλυση των πειστικών κοινοτικών αναγκών. Για τα μέλη των κοινοτήτων αυτών το ταξίδι στην Αμερική δεν ισοδυναμούσε αποκλειστικά με την προσωπική εμπειρία της μετάβασης σε ένα άλλο τόπο, δεν αποτελούσε απαραίτητα την «αφήγηση της ζωής τους»· εξέφραζε πολύ περισσότερο «το πνεύμα του καιρού» τους, συνδέθηκε δηλαδή και με την ικανότητά τους να φαντάζονται μια εναλλακτική και να ονειρεύονται ένα καλύτερο μέλλον για τους ίδιους και τις οικογένειές τους (Papastergiadis, 2000, σελ. 11, 102-103). Οι ζωές τους συνδέονταν άρρηκτα με αναπαραστάσεις από έναν άλλο μακρινό τόπο, ο κοινωνικός κόσμος και οι ταυτίσεις τους τροφοδοτούνταν με εικόνες, ιδέες και ευκαιρίες/δυνατότητες ζωής που τους μετέφεραν όσοι είχαν ήδη μετακινηθεί. Μέσα λοιπόν από τη συνάρθρωση του τοπικού με τις αμερικανικές μητροπόλεις ακόμα και εκείνοι οι οποίοι παρέμειναν στα προγονικά μέρη έβλεπαν τη σχέση με τον τόπο τους αλλαγμένη, αντιλαμβάνονταν την κοινότητά τους διαφορετικά εδαφοποιημένη (Appadurai, 1996, σελ. 48-65· Gupta and Ferguson, 1992, σελ. 9-10).

Οι «αμερικανοποιημένες» αυτές κοινότητες δέχτηκαν τα κύματα της οικονομικής, κοινωνικής, τεχνολογικής και πολιτισμικής αλλαγής που έφταναν από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ταυτόχρονα όμως εξαρτήθηκαν από τις μεταναστευτικές πολιτικές του αμερικανικού κράτους, τις διεθνείς οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες. Αν και

από μόνοι τους οι μετανάστες δεν κατάφεραν να προκαλέσουν επαναστατικές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο που είχαν συσσωρεύσει στην Αμερική και που επέδειξαν στις επαγγελματικές επενδύσεις τους στα αστικά κέντρα, στις συλλογικές παρεμβάσεις στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και στις ατομικές πρωτοβουλίες τους ως τοπικοί άρχοντες, σηματοδότησε τη διαφορά σε σχέση με το παρελθόν αλλά και με την υπόλοιπη ελληνική πραγματικότητα. Οι διεθνικές πρακτικές και τα κοινωνικά δίκτυά τους μπόρεσαν αθροιστικά και μέσα στο χρόνο να μεταβάλουν σε μεγάλο βαθμό το αξιακό σύστημα και την καθημερινότητα σε επίπεδο οικογενειών και τοπικών κοινοτήτων. Η μετανάστευση, αναπόσπαστο κομμάτι η ίδια μιας γενικότερης και περίπλοκης διαδικασίας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής που επηρέαζε τις τοπικές κοινότητες και τις ενέτασσε στο παγκόσμιο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, επιτάχυνε αλλαγές οι οποίες θα καθυστερούσαν στα απομονωμένα αυτά χωριά της Παλαιάς Ελλάδας. Ενέτεινε την πορεία εξαστισμού της ελληνικής επαρχίας παράλληλα με άλλες διαδικασίες όπως η εκπαίδευση και η διάχυση νέων τεχνολογιών και μέσων (π.χ. αυτοκινήτου, ραδιοφώνου). Για τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο (1955, σελ. 260), το μέγεθος της προσφοράς των μεταναστών στον υλικό νεοελληνικό πολιτισμό μπορούσε να γίνει κατανοητό μόνο αν συσχετιζόταν με αυτούς ακριβώς τους αργόσυρτους κοινωνικούς ρυθμούς της ελληνικής επαρχίας και τις ανατροπές που έφεραν οι παλιννοστούντες με τις πρωτοβουλίες και τις ιδέες τους στο τοπικό, μικροκοινωνικό επίπεδο της αγροτικής κοινότητας:

«Ένας τύπος, που θα συναντήσει ο ταξιδιώτης πολύ εύκολα και πολύ πυκνά στο Μοριά, είναι ο μετανάστης, που γύρισε στην πατρίδα του. Εδώ στην Αθήνα βρίσκουμε κάπως απλοϊκούς τους βασανισμένους αυτούς ανθρώπους, που φεύγουν παιδιά από το βουνίσιο χωριό τους, που τυραννιούνται χρόνια ολόκληρα στους ξένους τόπους και που γυρίζουν με το παιδιάτικο καμάρι του δουλευτή, που κατάφερε να μεταβάλει τον κόπο του σε λίγα ή σε περισσότερα χρήματα. Μα στην επαρχία δε συμβαίνει το ίδιο. Ο ρυθμός του βίου δεν είναι τόσο γοργός, όσο στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η ανανέωση δεν επιτυγχάνεται μ' ευκολία και η παράδοση στέκει ασάλευτη στα πανάρχαια θεμέλιά της. [...] Σε τέτοια τέλματα -και υπάρχουν πολλά, πάρα πολλά στην Ελλάδα- ο μετανάστης είναι η επανάσταση. Μόλις κατορθώσει να μεταβάλει την αθεράπευτη νοσταλγία του σε πραγματικότητα, αφήνει την περιπέτεια της αποδημίας και πέφτει στο χωριό του σαν αερόλιθος. [...] Κ' η πρώτη φροντίδα του, μόλις κατασταλάξει στην πατρική του γη, είναι η φροντίδα της εφαρμογής των διδαγμάτων, που θησαύρισε μέσα του».

Αν για τους ντόπιους οι σταθερές και συνεχείς ροές των οικονομικών εμβασμάτων ήταν το ζητούμενο εφόσον αυτές μπορούσαν να αναβαθμίσουν άμεσα τις υλικές

συνθήκες διαβίωσής τους στην ξεχασμένη από το κράτος ελληνική επαρχία, για τους εξωτερικούς παρατηρητές ήταν τελικά τα νέα πολιτισμικά πρότυπα των μεταναστών αυτά που μπορούσαν να μετασχηματίσουν πολλαπλώς το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Λειτουργώντας ως διαμεσολαβητές με τον έξω κόσμο, οι μετανάστες γίνονταν μεταφορείς συμβόλων και πολιτισμικών πρακτικών από μια χώρα με ακτινοβολία, δύναμη, ανάπτυξη και πλούτο. Ο Άγγλος ιστορικός Toynebee (1915, σελ. 208-209) προέβλεπε στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου το ισχυρό πολιτισμικό αποτύπωμα όσων μεταναστών επέστρεφαν από την Αμερική:

«Είναι μια παράξενη εμπειρία το να περάσεις μια νύχτα σε κάποιο απομακρυσμένο ορεινό χωριό της Ελλάδας και να δεις τον αμερικανικό και τον ελληνικό πολιτισμό δίπλα δίπλα. Ο Ελληνισμός αντιπροσωπεύεται από το δάσκαλο του χωριού. Φορά μαύρο παλτό, μιλά λίγα γαλλικά και πιθανότατα μπορεί να διαβάσει Όμηρο· όμως το πιο μακρινό ταξίδι που έχει πραγματοποιήσει είναι μέχρι το Πανεπιστήμιο στην Αθήνα και αυτό δεν έχει αλλάξει την πεποίθησή του ότι η εικόνα στο γειτονικό μοναστήρι είναι έργο του Αγίου Λουκά ενώ ο Βούλγαρος πέρα από τα βουνά δημιουργημά του Διαβόλου. Από την άλλη πλευρά σου κάθεται ο μετανάστης ο οποίος έχει επιστρέψει από την Αμερική, φλυαρώντας ακατάπαυστα σε μια δική του παράδοση εκδοχή “αμερικανικής γλώσσας” και επιδεικνύοντας τις εφημερίδες οι οποίες του ταχυδρομούνται κάθε δεκαπενθήμερο από τις Ηνωμένες Πολιτείες. [...] Η επιστροφή του ήταν μια απογοήτευση για τον ίδιο αλλά ένα δημιουργικό φαινόμενο για τον τόπο· και αν κάποιος μπορεί να οδηγήσει την Ελλάδα σε ένα νέο δρόμο, είναι σίγουρα αυτός. [...] [Τ]ο μεγαλύτερο δώρο του προς την πατρίδα θα είναι η αμερικανική ματιά του».

Βεβαίως, η «αμερικανική ματιά» ήταν αυτή η οποία σε πολλές περιπτώσεις δυσχέραινε την επικοινωνία των Ελληνοαμερικανών με έναν τόπο που είχε αλλάξει κατά τη διάρκεια της απουσίας τους και με μια κοινότητα με την οποία δεν μοιράζονταν πλέον τις ίδιες εμπειρίες. Η παρούσα μελέτη ανέδειξε τις ρευστές κοινωνικές αλληλοδράσεις, τους φόβους, τις διαψεύσεις, τις αμοιβαίες προκαταλήψεις, τους ανταγωνισμούς και φυσικά τις συγκρούσεις που χαρακτήριζαν τις σχέσεις απόδημων και ντόπιων. Δεν ήταν μόνο η υποψία για τις αρρώστιες που έφεραν οι μετανάστες, ο φθόνος για την προκοπή τους, η απογοήτευση για τα δολάρια που δεν είχαν ή δεν προτίθενταν να δωρίσουν στους συγγενείς και την κοινότητα ή η αγανάκτηση για τις ποικίλες ιδιοτροπίες και εκκεντρικότητές τους οι λόγοι οι οποίοι δημιούργησαν το στερεότυπο του επιδεικτικά νεόπλουτου Ελληνοαμερικάνου, του «Μπρούκλε» του Μεσοπολέμου. Ήταν πολύ περισσότερο η πολιτισμική απόσταση που χώριζε τους ντόπιους από εκείνους οι οποίοι είχαν «νιώσει τον παλμό των συνεπειών που έχει η διαβίωση σε μια ισχυρή και πλούσια

χώρα» (Saloutos, 1956, σελ. 131) και είχαν επιδιώξει να μεταφέρουν με τους δικούς τους όρους τα αμερικανικά διδάγματα σε περιοχές και ανθρώπους που δυσκολεύονταν να τα κατανοήσουν και να τα αποδεχτούν.

Έχοντας αναπτύξει νέες κοινωνικοπολιτισμικές έξεις, οι Ελληνοαμερικανοί ως δρώντα υποκείμενα ήρθαν αντιμέτωποι με τους δομικούς περιορισμούς του γενέθλιου τόπου τους και αμφιταλαντεύτηκαν ανάμεσα στο «πώς είναι η κατάσταση στην Ελλάδα» και στο «πώς γίνονται τα πράγματα στην Αμερική» (Christou, 2006, σελ. 121-161). Τόποι οι οποίοι λόγω της γεωγραφικής και χρονικής απόστασης αποτελούσαν αντικείμενο της μνήμης και της φαντασίας των αποδήμων γίνονταν πλέον αντιληπτοί υπό το βάρος των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών που είχαν υποστεί (Ferguson, 1992). Προσπαθώντας, λοιπόν, να φέρουν αλλαγές στην οικογένεια, την τοπική κοινότητα, τους συλλόγους, την ελληνική αγορά εργασίας, οι μετανάστες –παλινοστούντες και παρεπιδημούντες– βρέθηκαν ως άτομα σε έναν «ενδιάμεσο» πολιτισμικό χώρο και σε μια συνθήκη «ετερότητας». Αντιμετωπίστηκαν σε πολλές περιπτώσεις ως διαφορετικοί, «άλλοι», ως ένας από «εμάς», όχι ωστόσο ακριβώς σαν «εμάς», ως αυτοί που άξιζαν το σεβασμό των υπολοίπων λόγω των εμπειριών τους όχι όμως και την εμπιστοσύνη τους, εφόσον αυτή προϋπέθετε έναν κοινό τρόπο θέασης του κόσμου. Η επανασύνδεσή τους με μια κοινότητα με την οποία έως τότε ταυτίζονταν απόλυτα και στην οποία είχε στηριχτεί το όνειρο της επιστροφής ανέδειξε το μέγεθος της πολιτισμικής αλλαγής και της διαφορετικότητάς τους από εκείνους με τους οποίους μέχρι τότε θεωρούνταν όμοιοι. Η αποξένωσή τους αποκάλυψε το πόσο η γεωγραφική μετακίνηση είχε καταστήσει προβληματικό το οικείο και είχε αποσταθεροποιήσει την παγιότητα των «ημών» (Βεντούρα, 2012, σελ. 107-109· Gupta and Ferguson, 1992, σελ.19· Hannerz, 1996, σελ. 110· Stewart, 2006· Tsolidis, 2009, σελ. 194). Η συχνή άσκηση κριτικής στην ελληνική πραγματικότητα και οι εύκολες συγκρίσεις με την πρόσληψη που είχαν για την Αμερική ως ευνομούμενο και πολιτισμένο κράτος, οι αναμνήσεις από μια ωραιοποιημένη εκδοχή της αμερικανικής ζωής αποτελούσαν προσπάθειες από την πλευρά των μεταναστών να διαπραγματευτούν τη μετάβασή τους από το πριν στο μετά της μετανάστευσης και να επαναπροσδιορίσουν το ανήκειν και τις σχέσεις τους με τις κοινότητες καταγωγής τους. Τη συνθήκη ανοικείωσης (*defamiliarization*) από την ελληνική πραγματικότητα ο Χένρυ Μίλλερ/Miller (ό.π., σελ. 91) την είχε διαπιστώσει σε πολλούς Ελληνοαμερικανούς που είχε συναντήσει στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της περιήγησής του για να αναρωτηθεί τελικά: «Γιατί γύρισ[αν] πίσω; Η αλήθεια είναι πως δεν γύρισ[αν] πίσω. Κανένας δεν γυρνά σαν έχη περάσει μια φορά τον ωκεανό».

Η μικροϊστορία της υπερατλαντικής αποδημίας, της παλινόστησης και της κινητικότητας των μεταναστών στο διεθνικό πεδίο που σχηματίστηκε μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής ανέδειξε μια πτυχή της ελληνικής ιστορίας η οποία απουσιάζει από το εθνικό ιστορικό αφήγημα. Είναι, άλλωστε, κοινή η διαπίστωση των ερευνητών για την περιθωριακή θέση που συνεχίζει να κατέχει η υπερατλαντική μετανάστευση στην ιστορική

μελέτη όλης της Ευρώπης και την περιορισμένη αναγνώριση της επίδρασής της στην κουλτούρα των λαών της (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 12-13, 28-29). Η κυρίαρχη για δεκαετίες αντίληψη ότι η μετανάστευση άρχιζε με την άφιξη του ατόμου στο Νέο Κόσμο και τελείωνε με την αφομοίωσή του στην κοινωνία υποδοχής και ότι η εκπλήρωση του «αμερικανικού ονείρου» προϋπέθετε την αποκήρυξη των αξιών του Παλαιού Κόσμου και την πλήρη αποκοπή του από τους κοινωνικούς του δεσμούς συνέβαλε στο να απαλειφθεί μια μνήμη, η οποία διατηρούνταν ισχυρή στα χωριά και τις οικογένειες της Παλαιάς Ελλάδας για δεκαετίες. Στη συλλογική μνήμη των κοινοτήτων της Λακωνίας, της Αρκαδίας και άλλων μεταναστευτικών νομών η κοινωνική εμπειρία της μετανάστευσης συντηρούνταν για χρόνια μέσα από υλικά τεκμήρια του παρελθόντος, τα οποία λειτουργούσαν ως «τόποι μνήμης»: τις οικογενειακές φωτογραφίες, τα αμερικανικά βιομηχανικά αγαθά, τα «σπίτια των εμβασμάτων» και κυρίως τις τιμητικές πλάκες υπέρ των Ελληνοαμερικανών ευεργετών. Η τοπική ιστορία της μετανάστευσης φαίνεται να ενσωματώνεται τα τελευταία χρόνια στη δημόσια μνήμη, όπως μαρτυρούν οι σχετικές αναρτήσεις στα ιστολόγια ιδιωτών και τοπικών συλλόγων, το ενδιαφέρον για τη διοργάνωση εκθέσεων και ομιλιών και τη δημοσιοποίηση οικογενειακών αρχείων, καθώς και η συμπερίληψη στα εκθέματα των τοπικών λαογραφικών μουσείων διαφόρων υλικών τεκμηρίων της μετανάστευσης.⁴⁸¹ Η ιστορία των «Αμερικάνων» και των «Μπρούκλιδων» μετατρέπεται σε δημοφιλές πεδίο ιστορικής αναζήτησης, όχι ωστόσο χωρίς τη στερεοτυπική αναπαραγωγή γενικευτικών σχημάτων και βεβαιοτήτων γύρω από τη μεταναστευτική εμπειρία, τους παλιννοστούντες και τους ευεργέτες.

Η ένταξη της υπερατλαντικής ελληνικής μετανάστευσης σε ένα διεθνικό πλαίσιο μελέτης και η προσέγγισή της όχι ως μιας μονόδρομης και προκαθορισμένης μετακίνησης με γραμμικό χαρακτήρα αλλά ως ενός ανοικτού και ενδεχομενικού εγχειρήματος, μιας συλλογικής κοινωνικής εμπειρίας στην οποία μετείχαν απόδημοι και μη, ανέδειξαν την ισχύ, την έκταση και το πλέγμα των δεσμών και των ανταλλαγών, τη βαρύτητα των κοινωνικών δικτύων, τη σημασία των ανθρωπίνων συναισθημάτων και των ατομικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών υπολογισμών αλλά ταυτόχρονα και το βάρος των δομών, των συγκυριών και των περιορισμών. Επέτρεψαν την αξιολόγηση της όλης μεταναστευτικής κίνησης όχι ως ενός «ισολογισμού» με κέρδη και ζημιές αλλά ως μιας πολυδιάστατης, σύνθετης και δυναμικής διαδικασίας, η οποία συνέβαλε στη συγκρότηση και ανασυγκρότηση νέων συλλογικοτήτων, υποκειμενικοτήτων και ταυτοτήτων. Επανεξετάζοντας την ιστορία της υπερατλαντικής μετανάστευσης του τέλους του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, και παρακολουθώντας όχι μόνο τους δρόμους αλλά και τους πολλαπλούς τόπους, τους τρόπους, τους χρόνους και τα πρόσωπα της μετανάστευσης, μπορέσαμε να ανιχνεύσουμε τους σημαντικούς

481. Για την ανασύσταση του μεταναστευτικού παρελθόντος των οικογενειών και των κοινοτήτων σημαντική φαίνεται ότι είναι και η δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών στο ψηφιακό αρχείο του *ellis island*. <https://www.libertyellisfoundation.org/>

μηχανισμούς αλλαγής, τους οποίους αυτή ενεργοποίησε στις αγροτικές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας, και, εντέλει, να στοχαστούμε πάνω στην ίδια την ιστορία της ελληνικής κοινωνίας, στους τρόπους και στα όρια μετασχηματισμού της.

ΠΗΓΕΣ

Αρχαιακές Συλλογές

Αταξινόμητο Αρχείο Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών (ΑΤΣ)

- Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων και Διοικητικών Συμβουλίων

Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο/ΕΤΕ (ΙΑ/ΕΤΕ)

- Α1Σ2Υ14Φ8, Έγγραφο σχετικά με την ίδρυση της Hellenic Bank Trust Company, ΝΥ
- Α1Σ40Υ8Φ10822, «Δί' ανέγερσιν Γεωργικής Σχολής εν Κορινθία υπό Αχέπα»
- Α1Σ40Υ8Φ12397, Σύλλογος των Λακώνων «Ο Λυκούργος» (1930-1939)
- Α1Σ40Υ44Φ29, Ελληνικός Σύλλογος «Βασσαράς» εν Βοστώνη Αμερικής
- Α1Σ40Υ44Φ65, Αδελφότης Ασπροκαμιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής (1913-1914)
- Α1Σ40Υ27Φ84, Αδελφότης Καστρακινών Καλαμπάκας «Άγιος Νικόλαος» εν Manchester Αμερικής (1920)
- Α1Σ40Υ58Φ95, Αδελφότης Ασπροκαμιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής (1922)
- Α1Σ40Υ44Φ108, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Καρπαθιωτών Αμερικής «Ο Χρυσόστομος», (1915)
- Α1Σ40Υ44Φ153, Σύλλογος Ριζιωτών ο «Άγιος Αθανάσιος» εν Chicago
- Α1Σ40Υ49Φ1088, Ελληνικός Σύλλογος «Βασσαράς» εν Βοστώνη Αμερικής 1902
- Α1Σ40Υ78Φ598, Υποκατάστημα Νέας Υόρκης (1927-1933)
- Α1Σ63Υ6Φ33, Υποθέσεις Αμερικής Κληρονομικών, Αλληλογραφία μετά της Hellenic Bank Trust Company και άλλων τραπεζών Αμερικής

ΓΑΚ Λακωνίας

- Αρχείο Νικολάου Μπαγιώκου: *100th Anniversary. New York Greek Society Vryseon Anavrytes.*
- Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης 1884, 30: Καταστατικά του «Σωματείου των εξ Αμερικής και Καναδά παλιννοστούντων κατοίκων της Κοινότητας Ξηροκαμπίου υπό την επωνυμίαν 'Η Ένωσις'» του 1926 και του «Συλλόγου των εξ Αμερικής και Καναδά παλιννοστούντων κατοίκων της Κοινότητας Παλαιοπαναγιάς υπό την επωνυμίαν 'Η Πρόδοξ'» του 1927.

ΓΑΚ Αρκαδίας

- Η Εκπλήρωση ενός ονείρου Αδελφότητος Λεβιδιωτών Αμερικής, Σικάγο Ιλινόις, 1974.

ΓΑΚ Μεσσηνίας

- Αρχείο Οικογενειών Μουτεβέλη-Λίβα (1918-2010), Φάκελος 003.

Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο Θεσσαλονίκης (ΕΛΙΑ)

- Αρχείο Πέτρου και Κωνσταντίνου Τσίμπη
- Αρχείο Οικογένειας Χρόνη

Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο Αθήνας (ΕΛΙΑ)

- Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη

Ιδιωτικές Συλλογές

- Αλληλογραφία Οικογένειας Αναγνωστόπουλου, Κρουονέρι (Μάτσανι) Κορινθίας

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

- ΙΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία, 1910/Γ/47/1 (177) (Μεταναστεύσεις-Παλινοστήσεις)
- ΙΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία, 1911/71.1 (Πληροφορίες για Έλληνες μετανάστες)
- ΙΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία, 1912/55.1 (Μεταναστεύσεις)

Έντυπες πηγές

- Επιτροπή της Βουλής (1906). *Η εξ Ελλάδος Μετανάστευσις. Η έκθεσις της Επιτροπής της Βουλής και σχετική πρότασις νόμου*. Αθήνα: Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου.
- Ρέπουλης, Εμμ. (1912). *Μελέτη περί μεταναστεύσεως μετά σχεδίου νόμου*. Αθήνα: Τυπ. Ηλ. Παπαύλου.
- United States Senate (1911a). *Emigration Conditions in Europe. Reports of the Immigration Commission*, τ.4. Washington: Government Printing Office.
- United States Senate (1911b). *Immigrant Banks. Reports of the Immigration Commission*, τ.37. Washington: Government Printing Office.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνση Στατιστικής (1921). *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ΓΣΥΕ (1935). *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15ης-16ης Μαΐου 1928*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.

Τύπος**Ομογενειακός Τύπος**

- *Ατλαντίς* 1897, 1907, 1908, 1909, 1912, 1920, 1928, 1931

- *Εθνικός Κήρυξ* 1919, 1923, 1927, 1928
- *Θεσσαλονίκη Σικάγου* 1932

Αθηναϊκός

- *Βραδυνή* 1926
- *Εμπρός* 1907
- *Καθημερινή* 2016
- *Νέον Άστυ* 1902
- *Ο Ξενητευμένος* 1935
- *Σκριπ* 1910, 1912

Επαρχιακός

- *Ηχώ Σπάρτης* 1897
- *Θάρρος Καλαμών* 1910, 1917
- *Καλάβρυτα* 1930-1932
- *Λακεδαίμων* 1909
- *Λακωνία* 1906, 1910, 1911
- *Λακωνική* 1931
- *Λακωνικός Αγών* 1929
- *Νέα Κόρινθος* 1913
- *Νεολόγος Πατρών* 1905-1932
- *Νέος Αιών Πατρών* 1900-1907
- *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 1926-1938
- *Πατρίς Πύργου* 1905-1912
- *Σημαία Καλαμών* 1919-1933
- *Σπαρτιάτης* 1924-1929
- *Σπαρτιατικά Νέα* 1933
- *Τεγέα* 1893-1897
- *Φως Μεσσηνίας* 1906

Περιοδικά

- *Ahera Magazine* 1929-1935
- *Έψιλον» της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* 1994
- *Κινηματογραφικός Αστήρ* 1927
- *Μαλεβός* 1920-1926
- *Νέα από την Ελλάδα* 1927-1932
- *Οινούντιος* 1927-1928
- *Πάρνων* 1928-1929

- *Σπαρτιατικά Χρονικά 1937*
- *Τεγεατικός Αστήρ 1925-1927*
- *Φάρις 2002-2015*

Ημερολόγια

- Αναστασέα, Μ. (1903-1904). *Χρονικόν Αραχώβης 4/10/1903-21/02/1904*. [Αναδημοσίευση στην εφημερίδα *Καρνές*, φ. 42-48, φ. 50-51, φ. 55-56, φ. 58, 1995-1996.]
- *Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1937*. Τρίπολη: Έκδοσις Αρκαδικού Τύπου.
- *Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1938*. Τρίπολη: Έκδοσις Αρκαδικού Τύπου.
- Θεοδωρόπουλου, Μ. Ι (1901-1910). *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Α'-ΙΑ'*. Σπάρτη: [χ.έ.].
- *Καλαματιανό Ημερολόγιο 1931*. Καλαμάτα: [χ.έ.].
- Μπούρας, Ι. (1904). *Ημερολόγιον Θερμοπυλών 1904*. Νέα Υόρκη: Thermopylae.
- Σκλαβενίτης, Σπ. (2004). *Συλλεκτικό Κατωχώρι Λευκάδος: 1η εν Αμερική Μετανάστευσις 1900-1920*.

Ηλεκτρονικές Πηγές

(Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)

- <http://amfctyon.blogspot.gr/2014/08/1900-1940.html>
- <https://argolikivivliothiki.gr/2008/12/05/benefactors-12/> Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού
- <https://www.libertyellisfoundation.org/> ψηφιακό αρχείο ellis island.
- <http://www.evga.net/> Εταιρία ΕΒΓΑ
- <http://fidas.gr/> Δ.Ι. ΦΕΙΔΑΣ Α.Ε. Βιομηχανία Υποδημάτων
- <https://www.georgitsi.gr/>
- <http://idrymapetroleka.gr/> Ίδρυμα Γεωργίου Ν. Πετρολέκα
- <https://lakispapastathis.gr/> Λάκης Παπαστάθης, Γράμματα από την Αμερική (1972)
- <http://www.odosarkadias.gr/ta-mila-tis-tripolis/>
- <http://poulithragr.blogspot.gr/2013/11/blog-post.html>
- <http://vdm-vlahokerasia.gr/el/> Ψηφιακό Μουσείο Βλαχοκερασιάς

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Έ. (2002). «Δια λόγους τιμής». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αγριαντώνη, Χρ. (1999). Βιομηχανία. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 173-221). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αγριαντώνη, Χρ. (2002). Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 269-293). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αθανασάκης, Μ. (2002). Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 157-187). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αρβανιτάκης, Δ. (2006). Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα. Στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα* (σελ. 13-29). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Αρβανιτή-Μιχαλοπούλου, Ε. (2013). *Περικλής Παναγόπουλος. Βίος και ναυτιλία*. Αθήνα: Επτάλοφος.
- Ασδραχάς, Σπ. (1988). Ο εκχρηματισμός στις αγροτικές οικονομίες: το ελληνικό παράδειγμα, ΙΕ' - ΙΘ' αι.. Στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Οικονομία και νοσοτροπίες* (σελ. 43-55). Αθήνα: Ερμής.
- Βαλαώρας, Β. (1937). *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Βαλτινός, Θ. (2007). *Συναξάρι Ανδρέα Κορδοπάτη*. Αθήνα: Εστία.
- Βαξεβάνογλου, Α. (1996). *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Βασδέκης, Π. (2004). *Οι Έλληνες μετανάστες στο Σικάγο και η ίδρυση της κοινότητας της Αγίας Τριάδας (1890-1927)*. Σικάγο: [χ.έ.].
- Βασιλειάδου, Δ. (2009). Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Δέσχη (1875-1940). *Μνήμων*, 30, σελ. 179-211.
- Βέμπλεν, Θ. (Veblen, Th.) (1982). *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*. Αθήνα: Κάλβος.
- Βεντούρα, Λ. (1994). *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα: ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ.
- Βεντούρα, Λ. (2006). Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, σελ. 31-39.
- Βεντούρα, Λ. (2012). Το «αμερικανικό όνειρο» στην Πελοπόννησο. Μετανάστευση και μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας. Στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: αλλαγές και ανατροπές* (σελ. 93-114). Αθήνα: Ίδρυμα Μωραϊτή.

- Βεντούρα, Λ. και Τρουμπέτα, Σ. (2006). Εισαγωγή. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, σελ. 21-22.
- Βερέμης, Μ. (2008). *Η περιπέτεια της ζωής μου* (επιμ.: Θ. Βερέμης). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Βερράρου, Στ. (2014). *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην επαρχία Τριφυλίας το 19ο αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Βλάχος, Αν. (1909). Διάλεξις περί του εν Αμερική Ελληνισμού από εμπορικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως. *Ελληνισμός*, Έτος ΙΒ, τχ. 133, σελ. 271-283, 339-344.
- Βλαχούτσικου, Χ. (1991). Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα. Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας. *Σύγχρονα Θέματα*, 14 (45), σελ. 94-100.
- Βολντιάν, Ντ., Κλαπίζ-Ζιμπέρ, Κρ., Λαγκράβ, Ρ., Ντοφέν, Σ., Πεζρά, Π., Περό Μ., Ριπά, Γ., Σμιτ-Παντέλ, Π., Φαρζ, Α. και Φρες, Ζ. (1997). Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας. Στο Έ. Αβδελά και Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση* (σελ. 329-70). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βουρνάς, Τ. (1980). *Η σφαγή στο Δήλεσι: Αγγλοκρατία και ληστοκρατία*. Αθήνα: Φυτράκης.
- Γαβαλά, Κ. (1999). *Κοινωνία και εκπαίδευση. Λακωνία 19ος-20ος αιώνας*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ.
- Γαλάνης, Δ. (1917). Μελέτη περί μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Φενεού της επαρχίας Κορινθίας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 61-65). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Γεωργακάς, Ι. (1994). *Γεωργακάς. Η ιστορία μιας ζωής-Μινιόν. Η ιστορία ενός καταστήματος*. Αθήνα: Εξάντας.
- Γεωργακόπουλος, Ι. και Παπαχελάς Ε. (1917). Ο Έλλην εν Αμερική. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 3-39). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Γκατζογιάννης, Ν. (2017). *Ελένη*. Αθήνα: Κέρκυρα.
- Γκόρτζης, Ν. (1904). *Αμερική και Αμερικανοί*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Γκούτμαν, Μπ. (Guttman, Β.) (1998). *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Φύλλα από ένα ταξίδι το 1924*. Αθήνα: Ιστορητής.
- Γκριν, Ν. (Green, Ν.) (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Γλέντης, Κ. (1977). *Εφτά χρόνια στη Σπάρτη. 1939-1946*. Αθήνα: [χ.έ].
- Γλυτσός, Ν. (1994). Εισοδήματα και εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών της Αυστραλίας και οι επιπτώσεις τους στο ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 84/85, σελ. 106-131.
- Γρηγόρης, Χ. (2000). *Τσουνή. Ιστορία. Λαογραφία. Αναμνήσεις*. Άρλινγκτον/Μασσαχουσέτη: [χ.έ].
- Δαμίρης, Χρ. (1911). *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*. Αθήνα: Εστία.

- Δελβερούδη, Ε. (2003). Κινηματογράφος. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 367-377). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Δένδιας, Μ. (1919). *Αι Ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον*. Αθήνα: Τυπογραφείο Α. Δ. Φραντζεσκάκη.
- Δερτιλής, Γ. (2014). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*. Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- Δημητρακόπουλος, Ι. (1917). Η μετανάστευσις εν Τεγέα. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 84-92). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Δογάνης, Δ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 66-75). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Δούνια, Μ. (2014). *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής κατά το α' μισό του 20ού αιώνα: η μετουσίωση της μνήμης μέσω της επιστολογραφίας, της φωτογραφίας και του φιλμ*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ.
- Δρανδάκης, Π. (επιμ.) (1934), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τμ.Γ' (Ελλάς)*. Αθήνα: Πυρσός.
- Δρίνης, Ι. (2012). *Μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου (από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα). Η περίπτωση της Δημητσάνας*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Δωροβίνης, Β. (1991). Ένας Αθηναίος αρχιτέκτονας στην επαρχία: ο Πάνος Καραθανασόπουλος στο Άργος. *Αρχαιολογία*, 40, σελ. 70-73.
- Ελεφάντης, Ά. (2001). *Minima memoriae. Η ιστορία του παππού μου*. Αθήνα: Πόλις.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Ή. (1986). *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*. Αθήνα: ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ.
- Έξαρχος, Ν. (1917). Η μετανάστευσις εκ του δήμου Παραληθαίων (Τρικκάλων) εις Αμερικην. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 147-156). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Εξερτζόγλου, Χ. (1995). Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας 'Αγαπάτε αλλήλους'. *Ιστορικά*, 22, σελ. 85-118.
- Ζαχαρόπουλος, Γ. (2006). *Έμποροι και Βιοτέχνες Τριπόλεως 1828-1940*. Τρίπολη: Εμποροβιομηχανικός Σύλλογος Τρίπολης.
- Ζερβέας, Β. (1903). Περί της εν Λακεδαιμόνι επεκτάσεως της φυματιώσεως. *Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου εν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901*, τμ. Β' (σελ. 21-22). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Δ. Σακελλάριου.
- Ζουμπουλάκης, Στ. (2018). *Στ' αμπέλια*. Αθήνα: Πόλις.

- Ηλιόπουλος, Π., (2006). Τι όμορφη που είναι η χαρά (Αυτοβιογραφικό κείμενο). Στον κατάλογο Πάνος Ηλιόπουλος, *Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας* (σελ. 157-211). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Ηλιόπουλος, Π. (2011). *Οικονομικές και κοινωνικές δομές μίας περιφερειακής μητρόπολης: Πάτρα στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ.
- Ηλιού, Φ. και Πολέμη, Π. (2006). *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Θεοδοσίου, Ν. (2000). *Στα παλιά τα σινεμά: το χρονικό των κινηματογράφων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Finatec.
- Θεοδωρίδης, Α. (1907). *Περί της εις Αμερικάνη μεταναστεύσεως και των αιτιών αυτής*. Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Θεοδώρου, Β. (1987). Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες. (1870-1920). *Τα Ιστορικά*, 7, σελ. 119-154.
- Θεοδώρου, Β. (2003). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας: Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα. *Μνήμων*, 25, σελ. 171-184.
- Θεοδώρου, Β. και Καρακατσάνη Δ. (2010). «Υγιεινής παραγγέλματα»: ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. Αθήνα: Διόνικος.
- Θεοτοκάς, Γ. (1954). *Δοκίμιο για την Αμερική*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Θεοφίλης, Γ. (1995). *Ο Βασσαράς: πινελιές και θύμησες απ' το χωριό μου*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Καβάγιας, Κ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αγρινίου. Στο Α. Ανδρεάδης, (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 157-162). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Καβαβιάδης, Μ. (2013). *Περιπέτεια, βίος και διαθήκη Χρήστου Θεοδωρακόπουλου*. Αίγιο: e-book <http://traversada.blogspot.com/2013/07/blog-post.html> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Καβουριάρης, Ευ. (1994). Εισαγωγή. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 84-85, σελ. 5-12.
- Καζαντζάκης, Ν. (1961). *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, ο Μοριάς*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Καλαφάτη, Ε. (1988). *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1929*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Καλπούζος, Α. (1917). Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Μυονίας του Νομού Φθιωτιδοφωκίδος. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 131-146). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Κανδήλα, Ι. (2001). *Η Αβερύφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας: Συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

- Κανούτας, Σ. (1909). *Ελληνο-αμερικανικός οδηγός*. Νέα Υόρκη: Phoenix Printing Comrpany.
- Κανούτας, Σ. και Σαββαΐδης Μ. (1909). *Οδηγός του μετανάστου εν Αμερική*. Νέα Υόρκη: Διεθνές Τυπογραφείο Αφών Χέλμη.
- Καραβίδας, Κ. (1931/1991). *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*. Αθήνα: ΑΤΕ.
- Καραγιάννης, Β. (2006). Μετανάστευση, διεθνικότητα, κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, σελ. 23-30.
- Καραδήμου-Γερόλυπου, Α. (2002). Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδι-
αρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 59-105). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Καραποστόλης, Β. (1979). *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο: Συγκρίσεις με τα αστικά πρότυπα 1964-1974*. Αθήνα: ΑΤΕ.
- Καρπόζηλος, Κ. (2010). *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα (1900-1950). Αναζητώντας τον εργατικό εξαμερικανισμό στα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κατάνης, Γ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Κραναίας (Κεφαλληνίας). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 195-201). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Κατσένης, Κ. (2007). *Καρυά 1810-2005*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Καφάογλου, Η. (2013). *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940: άνθρωποι-δρόμοι-οχήματα-α-
γώνες*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Κιτροέφ, Αλ. (1999). Υπερατλαντική μετανάστευση. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 123-172). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κιτροέφ, Αλ. (2002). Εμπορικές παροικίες και μετανάστες. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 361-391). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κλογκ, Ρ. (Clogg, R.) (2004). *Η Ελληνική διασπορά στον 20ό αιώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κόλλιας, Φρ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 163-168). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Κολώνας, Β. (2003). Η αρχιτεκτονική στην Ελλάδα. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 461-539). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κονταργύρης, Θ. (1964). *Ο απόδημος Ελληνισμός της Αμερικής*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Κορνάρος, Λ. (2007). *Οι Ηλείοι της Αμερικής και του Καναδά*. Αμαλιάδα: Βιβλιοπανόραμα.

- Κορομβόκης, Π. (2014). *Ιστορικοί μετασχηματισμοί και ενεργητική λειτουργία: Η περίπτωση του χωριού Βαμβακού Λακωνίας*. Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κουκουλές, Φ. (1954). *Πέρα και στο Βασσαρά*. Αθήνα: Τυπ. Μυρτίδης.
- Κουλούρη, Χρ. (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*. Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Κουμαδωράκης, Οδ. (2010). *Στα χνάρια του χθες*. Άργος: Εκ Προοιμίου.
- Κουρτίδης, Α. (1907). Η μετανάστευσις και το σχολειόν. *Μελέτη*, σελ. 258-267.
- Κουρτούμη-Χαντζή, Τρ. (1999). *Η ελληνική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και η πολιτική της Ελλάδας (1890-1924)*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ.
- Κουτουξιάδου, Α. (2007). *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση, 1830-1913*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κούτσης, Γ. (1999). *Ένα χωριό μια ιστορία: Γεωργίτσι και Γεωργιτσιάνοι*. Αθήνα: [χ.έ].
- Κρεμμυδάς, Β. (2006). «Καθ' ον καιρόν η βιομηχανία αναγεννάται εν Ελλάδι, πρόπον έκρινα να συνδράμω την Σχολήν σας...»: Οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της ευεργεσίας. Στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα* (σελ. 89-98). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Κρίκος, Α. (1915). *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική: ελληνισμός, αμερικανική κοινωνία, κατεύθυνσις αυτού*. Αθήνα: Αφοί Μπλαζουδάκη.
- Κρίκος, Α. (1950). *Η μετανάστευσις. Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα, συνέπειαι*. Αθήνα: [χ.έ].
- Κύρου, Κλ. (2001). *Οπισθοδρομήσεις. Αναδρομή ζωής*. Αθήνα: Άγρα.
- Κωνσταντίνου, Φ. (2006). Το έργο του Πάνου Ηλιόπουλου, φωτογράφου των Φιλιατρών, στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Στον κατάλογο *Πάνος Ηλιόπουλος, Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας* (σελ. 5-9). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Κώτσιας, Τ. (2004). *Τρεις γενιές Αμερικάνοι*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κωφός, Χρ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Εδέσσης. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 328-337). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Λάδης, Φ. (2002). *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες. 1834-2002*. Σπάρτη: Δήμος Σπαρτιατών.
- Λακίδου, Ι. (2009). Το Μαλλιαροπούλειο και η θεατρική ζωή στην Τρίπολη τη δεκαετία του '30. Μία πρώτη προσέγγιση. Στο Γ. Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950* (σελ. 261-301). Αθήνα: Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας.
- Λαλιώτου, Ι. (2006). *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Πόλις.

- Λέβι, Κ. (Levi, C.) (2014). *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*. Αθήνα: Πατάκη.
- Λιαλιούτη, Ζ. (2010). *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Λιάμπη, Κ., Κατσικούδης, Ν. και Αναστασόπουλος Ν. (2016). Κατάλογος. Στο Κ. Λιάμπη, Ν. Κατσικούδης και Ν. Αναστασόπουλος (επιμ.), *Από την Άπειρο χώρα στην Μεγάλη Ήπειρο. Ηπειρώτες ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Τέλος του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο* (σελ. 285-451). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Λούκος, Χρ. (2002). Μικρές και μεγάλες πόλεις. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 133-155). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λυδάκης, Μ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αρχανών (Ηρακλείου Κρήτης). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 217-225). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Λυκούδης, Εμμ. (1903). *Οι μετανάσται*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Μαλαφούρης, Μπ. (1948). *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948*. Νέα Υόρκη: [χ.έ].
- Μανδατζής, Χρ. (2000). *Υπερπόντια μετανάστευση από τη Μακεδονία, 1923-1936*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ.
- Μάνος, Εμμ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Κοζάνης. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 338-348). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μάνος, Κ. (1964). *Η ζωή ενός μετανάστη*. Αθήνα: Εκδόσεις Περιμένη.
- Μασκαλέρης, Δ. (1917). Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Τεγέας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 93-103). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Ματάλας, Π. (2006). Οι ξένοι περιηγητές ανακαλύπτουν την «Αμερικανική» όψη της Σπάρτης. *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2006* (σελ. 59-62). Σπάρτη: Ιδιομορφή.
- Μαυρίκου, Μ. (2005). *Ο Αμερικάνος*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Μεϊντάνης, Π. (1950). *Καρνατικά: Δια την ιστορίαν των Καρυών-Αραχώβης, Λακωνίας και των εις την αλλοδαπήν Αραχωβιτών*. Νέα Υόρκη: [χ.έ.].
- Μελάς, Β. και Μελάς, Λ. (1917). Αντίδρασις κατά της ελληνικής μεταναστεύσεως εις Αμερικνήν. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 40-59). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μηλιαρέσης, Γρ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ληξουρίου (του Νομού Κεφαλληνίας). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 202-210). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μηλίτση-Νίκα, Α. (2004). *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*. Καλαμάτα: ΓΑΚ Μεσσηνίας.

- Μηρόπουλος, Θ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 76-83). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μίλλερ, Χ. (Miller, H.) (1974). *Ο κολοσσός του Μαρουσιού* (μτφρ. Ανδρέα Καραντώνη). Αθήνα: Πλειάς.
- Μιτζάλης, Ν. (2006). *Η Πάτρα του Μεσοπολέμου: στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μεταλλαγές του αστικού χώρου*. Διδακτορική διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ε.Μ.Π.
- Μοραϊτης, Ν. (1932). *Ιστορία της Τεγέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καθ' ημάς*. Αθήνα: Νέα Ελληνική Ηώς.
- Μουσούρου, Λ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπακαλάκη, Α. και Ελεγκίτου Ε. (1987). *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Μπεοπούλου, Ι. (1987). Τρίκερι: κινητικότητα και σχέσεις ένταξης. Στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα: Κοινωνιολογικές, ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 277-295). Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Μπεοπούλου, Ι. (2006). Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν: Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων. Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (σελ. 193-207). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπερστάιν, Σ. και Μίλζα, Π. (Berstein, S. and Milza, P.) (1997). *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης (1919 έως σήμερα)*, τ.3. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπούκουρας, Κ. (1970). *Στο πέρασμα μιας ζωής, 1870-1920. Άγραφή αργειακή και αρκαδική ιστορία*. Άργος: [χ.έ.].
- Μπουρντιέ, Π. (Bourdieu, P.) (2015). *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μπρεδήμας, Θ. (2003). *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, τ.Α. Καλαμάτα: εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου.
- Μπρεδήμας, Θ. (2007). *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934)*, τ.Β'. Καλαμάτα: εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου.
- Νιτσιάκος, Β. (1995). *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. (2003). *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Ξανθάκης, Σ. (1903). *Ο σύντροφος του Έλληνα εν Αμερική*. Νέα Υόρκη: Τυπογραφείο Ατλαντίδας.

- Παλιεράκης, Μ. (1917). Γενική επισκόπησης της εκ Κρήτης εις Αμερικνήν μεταναστεύσεως. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 242-259). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. (1955). Ο γυρισμός των Οδυσσέων. *Νέα Εστία*, 683, σελ. 260-262.
- Πανόπουλος, Κ. (1947). *Η εξομολόγησις του ληστήρχου Πανόπουλου προς την κοινωνίαν*. Πάτρα: Καγιάφας.
- Παντελάκης, Ν. (1998). Η διείσδυση της Εθνικής Τράπεζας στην αγορά των Ηνωμένων Πολιτειών. *Εμείς και Η Τράπεζα*, 12, σελ. 4-11.
- Παπαγεωργίου, Β. (2016). Μαστόροι της πέτρας: Από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Στο Κ. Λιάμπη, Ν. Κατσοκούδης και Ν. Αναστασόπουλος (επιμ.), *Από την Άπειρο χώρα στην Μεγάλη Ήπειρο. Ηπειρώτες ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Τέλος του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο* (σελ. 130-143). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαγεωργίου, Κ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Ιθώμης (Καρδίτσας). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 169-180). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παπαγιαννάκης, Λ. (1990). *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Παπαγιαννάκης, Μ. (1917). Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 226-241). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παπαγιάννης, Γ. (1917). Η μετανάστευσις εν Αργινίω και εν τη επαρχία Τριχωνίας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 113-124). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παπαδιαμάντης, Αλ. (1982). *Άπαντα τ. 2*. Αθήνα: Δόμος.
- Παπαδόπουλος, Γ. (2008). *Η μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική (19ος αιώνας-1923): Οι ελληνικές κοινότητες της Αμερικής και η αλυτρωτική πολιτική της Ελλάδας*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Παπαδουλάκη, Α. (2011). *Ιστορία των τουριστικών επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων και πρακτορείων*. Διδακτορική διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ.
- Παπαζαφειροπούλου, Σ. (2015). *Το εθνικό οδικό δίκτυο κατά την περίοδο 1930-1980. Η κουλτούρα του αυτοκινήτου στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή, Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών (ΑΚΕΔ), Ε.Μ.Π.
- Παπαθανασίου, Μ. (2003). *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*. Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Παπανικόλα, Έ. (2005). *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*. Αθήνα: Εστία.

- Παπανικόλας, Ζ. (Papanikolas, Z.) (2000). *Αμοιρολόιτος. Ο Λούις Τίκας και η σφαγή στο Λάντλοου*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Παπαντωνόπουλος, Μ. (1991α). *Η Τρίπολη του χθες και του σήμερα*, τ.3. Τρίπολη: [χ.έ.].
- Παπαντωνόπουλος, Μ. (1991β). *Η Τρίπολη του χθες και του σήμερα*, τ.4. Τρίπολη: [χ.έ.].
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (σελ. 209-250). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παρασκευόπουλος, Γ. (1896). *Ταξείδια ανά την Ελλάδα*. Αθήνα: Τυπογραφείον της «Κορίννης».
- Πατριωτικός Σύνδεσμος Στεμνιτσιωτών Τρικολώνων (1989). *1889-1989. Εκατό χρόνια δράσης*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Πετμεζάς, Σ. (1999α). Αγροτική οικονομία. Στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 53-85). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Πετμεζάς, Σ. (1999β). Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία: Η δεύτερη φάση της διαδικασίας «δημογραφικής μετάβασης» και η υπερατλαντική μετανάστευση. Στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 41-51). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Πετμεζάς, Σ. (2012). *Προλεγόμενα στην Ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πιζάνιας, Π. (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ριάυλτ, C. (1987). Η βίωση της απουσίας στο χωριό: το Εδώ ανάμεσα στο Αλλού και το Άλλοτε. Δοκίμιο για την κατάσταση των Άνω Ραβενιτών, χωριού της Ηπείρου. Στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα. Κοινωνιολογικές ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 399-424). Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Πολένης, Εμμ. (1945). *Εγκόλπιον μετανάστου*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Ποταμιάνος, Ν. (2015). *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ.
- Ποταμιάνος, Ν. (2016). Κρατική Πολιτική και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (1910-1929). Στο Χρ. Αγραντώνη, Λ. Παπαστεφανάκη και Μ. Χατζηγιάννου (επιμ.), *Αγορές και Πολιτική. Ιδιωτικά συμφέροντα και δημόσια εξουσία (18ος-20ός αιώνας)* (σελ. 287-299). Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Προκοπίδης, Χ. (1970). *Άρνα (Αρνοκατσατίνα) Λακεδαιμόνος*. Αθήνα: Τυπ. Β. Καρύδη-Α. Σιαφάκα.

- Ράπης, Δ. (1917). *Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Κορινθίας*. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 108-112). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Ρηγίνος, Μ. (1987). *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-βιοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος.
- Ριβέλλης, Πλ. (2006). Πάνος Ηλιόπουλος, Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας. Στον κατάλογο Πάνος Ηλιόπουλος, *Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας* (σελ. 11-21). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Ρίτσου-Γλέζου, Α. (1981). *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου Γιάννη Ρίτσου*. Αθήνα: Κέδρος.
- Ροδάς, Μ. (1927). *Πώς βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος 1925)*. Αθήνα: Τύποις Εταιρείας Π. Δ. Σακελλάριος.
- Ροζάκος, Χρ. (1950). Οι πρώτοι Λακεδαιμόνιοι μετανάστες στην Αμερική. *Νέα Εστία*, 555, σελ. 1080-1084.
- Ρουμελιώτης, Π. (1983). *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος. Ιστορία και Λαογραφία*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Ρούπα, Ευ. και Χεκίμογλου, Ευ. (2009). *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα: Εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους (1894-1986)*. Αθήνα: Κέκκυρα.
- Σακελλάριος, Ι. (1917). *Περί της μεταναστεύσεως εν τω δήμω Λαυρεωτικής*. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 125-130). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Σαραντοπούλου-Οικονομίδου, Μ. (1916). *Οι Έλληνες της Αμερικής όπως τους είδα*. Νέα Υόρκη: Τύποις Καταστημάτων D.C, DIVRY.
- Σγούρος, Δ. (2006). *Αυλωναρίτες μετανάστες: αφηγήσεις και μαρτυρίες*. Αυλωνάρι: Φωτογραφικό Ιστορικό Λαογραφικό Αρχείο Αυλωναρίου.
- Σεν, Α. (Sen, A.) (2006). *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σιταράς, Θ. (2018). *Ξεφυλλίζοντας παλιές εφημερίδες*. Αθήνα: Μίνωας.
- Σιώτου, Αλ. (2015). *Ερωτικό συναίσθημα, έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις εξουσίας στο πλαίσιο της δια-εθνικής κινητικότητας μεταναστών*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Σοροβίγκα, Α. (2007). *Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και οι ελληνικές κατευθύνσεις της εκπαίδευσης στην Οικιακή Οικονομία: Η Σχολή της Τεγέας (1918-1982)*. Διδακτορική διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Σπηλιωτόπουλος, Ι. (1917). *Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Καλαβρύτων*. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 104-108). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.

- Σταθάτος, Γ. (2008). *Παναγιώτης Φατσέας: Πρόσωπα των Κυθήρων*. Αθήνα: Εκδόσεις tetarto.
- Σταυρόπουλος, Ν. (1989). *Η Βαμβακού: Το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του*. Αθήνα: Σοκόλης.
- Σωνιέ, Γκ. (Saunier, G.) (2004). *Το δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς*. Αθήνα: Εστία.
- Σωτηροπούλου, Χρ. (1992). *Η Διασπορά στον ελληνικό κινηματογράφο: Επιδράσεις και επιρροές στη θεματολογική εξέλιξη των ταινιών της περιόδου 1945-1986*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ.
- Τομαρά-Σιδέρη, Μ. (2006). Αιγυπτιώτης ευεργετισμός: Συλλογική ευποία και ατομική εποποιία. Στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα* (σελ. 47-59). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Τόμσον, Έντ. (Thompson, Ed.), (2008). *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός* (μτφ. Βασίλης Τομανάς). Αθήνα: Νησίδες.
- Τουργέλη, Π. (2019). *Έλληνες της Αμερικής, εμβάσματα και μετασχηματισμός τοπικών κοινοτήτων στην Παλαιά Ελλάδα (1890-1940)*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Τουρνάκης, Ι. (1923). *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τουρνάκης, Ι. (1930). *Διεθνής μεταναστευτική κίνησις και μεταναστευτική πολιτική*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τραυλαντώνης, Α. (1913). Τα Χριστούγεννα του Αμερικάνου. *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, σελ. 305-316.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1952). *Έλληνες της Αμερικής*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1963). Τα ελληνικά των Ελλήνων της Αμερικής. Στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, τ. ΙΙΙ* (σελ. 269-298). Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Τσαούσης, Δ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ευρυτανίας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 181-194). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Τσιμπιδάρος, Β. (2001). *Μανιάτικες αναμνήσεις*. Αθήνα: Ιωλκός.
- Τσολομήτης, Δ. (2000). *Στιγμιότυπα. Διηγήματα*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τσουκαλάς, Κ. (1994). Παλιννόστηση και καταμερισμός της εργασίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 84-85, σελ. 28-33.
- Τσουκαλάς, Κ. (2005). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (2006). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φουντανόπουλος, Κ. (1999). Μισθωτή εργασία. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α2, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 87-121). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

- Φωτίου, Γ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη νήσω Λέσβω. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 261-272). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Χάρης, Π. (1955). Ο Μάγος από το Σικάγο. *Νέα Εστία*, 683, σελ. 263-264.
- Χασιώτης, Ι. (1993). *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Χατζιωάννου, Ι. (1923). *Πανελλήνιον λέυκωμα εθνικής εκατονταετηρίδος 1821-1921: Η χρυσή βίβλος του ελληνισμού-βιομηχανίαν, εμπόριον, τ.Β*. Αθήνα: Εκδ. Οίκος Ι.Κ. Χατζιωάννου.
- Χατζιωσήφ, Χρ. (1999). Εισαγωγή. Στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 9-39). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζιωσήφ, Χρ. (2002). Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας». Στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 9-57). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζηνικολάου, Τρ. (2009). Οι πρώτοι Ρουμελιώτες που διέπλευσαν τον Ατλαντικό. *Εκκλησιαστική Παρέμβαση*, 152. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://parembasis.gr/index.php/el/journal/archive> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020).
- Χομπσμπάουμ, Ε. (Hobsbawm, E.) (2003). *Η Εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Χουλιάρκης, Μ. (1973). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*. Αθήνα: Τυπ. Ποταμίτη.
- Ψυχογιός, Δ. (1986). Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 63, σελ. 133-200.
- Ψυχογιός, Δ. (1995). *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.

Ξενόγλωσση

- Abbott, Gr. (1909). A study of the Greeks in Chicago. *American Journal of Sociology*, 15 (3), pp. 379-393.
- Agoumy, T. (2007). The transformative impact of transfer originating from migration on local socio-economic dynamics. In S. Gupta and T. Omoniyi (eds), *The cultures of economic migration: international perspectives* (pp. 77-85). Aldershot, UK: Ashgate.
- Ahmad, A. (2009). Bodies that (don't) matter: desire, eroticism and melancholia in pakistani labour migration. *Mobilities*, 4 (3), pp. 309-327.
- Alessios, A. (1926). *The Greek immigrant and his reading*. Chicago: American Library Association.

- Anagnostou, Y. (2004). Forget the past, remember the ancestors! Modernity, 'whiteness,' american hellenism, and the politics of memory in early greek America. *The Journal of Modern Greek Studies*, 22, pp. 25-71.
- Appadurai, A. (1986). Introduction: commodities and the politics of value. In A. Appadurai (eds), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (pp. 3-63). Cambridge: Cambridge UP.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Aspraki, G. (2004). Karagatsiot voluntary associations: 'Out of love for our village.' *Journal of Modern Greek Studies*, 22 (2), pp. 137-172.
- Avdela, E. (2006). Genre, famille et strategies de travail. In E. Avdela (eds), *Le genre entre classe et nation. Essai d' historiographie gecque* (pp. 37-60). Paris: Sillepse.
- Balch, E. (1910). *Our Slavic fellow citizens*. New York: Charities Publication Committee.
- Baldassar, L. (2007). Transnational families and aged care: The mobility of care and the migrancy of ageing. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (20), pp. 275-297.
- Baldassar, L. (2008). Missing kin and longing to be together: Emotions and the construction of co-presence in transnational relationships. *Journal of Intercultural Studies*, 29 (3), pp. 247-266.
- Baldassar, L. and Merla L. (2014). Locating transnational care circulation in migration and family studies. In L. Baldassar and L. Merla (eds), *Transnational families, migration and the circulation of care: Understanding mobility and absence in family life* (pp. 25-58). New York: Routledge.
- Baldassar, L., Baldock, C. and Wilding R. (2007). *Families caring across borders: Transnational migration, ageing and long distance care*. London: Palgrave Macmillan.
- Basch, L., Glick-Schiller, N. and Szanton Blanc, Cr. (1994). *Nations unbound: Transnational projects, post-colonial predicaments and deterritorialized nation-states*. New York: Gordon and Breach.
- Basu, P. and Coleman, S. (2008). Introduction: Migrant worlds, material cultures. *Mobilities*, 3 (3), pp. 313-330.
- Boccagni, P. and Decimo, Fr. (2013). Mapping social remittances. *Migration Letters*, 10 (1), pp. 1-10.
- Borges, M. and Cancian, S. (2016). Reconsidering the migrant letter: from the experience of migrants to the language of migrants. *The History of the Family*, 21 (3), pp. 281-290.
- Bretell, C. (1986). *The men who migrate and the women who wait: Population and history in a portuguese parish*. Princeton: Princeton University.
- Breton, R. (1964). Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants. *American Journal of Sociology*, 70 (2), pp. 193-205.

- Brubaker, R. and Cooper, Fr. (2000). Beyond 'identity'. *Theory and Society*, 29, pp. 1-47.
- Brunnbauer, U. (2016). *Globalizing southeastern Europe. Emigrants, America, and the state since the late nineteenth century*. Lanham, Md: Lexington Books.
- Bryceson, D. and Vuorela, U. (2002). Transnational families in the twenty-first century. In D. Bryceson and U. Vuorela (eds), *The transnational family. New european frontiers and global networks* (pp. 3-30). Oxford: Berg Publishers.
- Burgess, Th. (1913). *Greeks in America*. Boston: Sherman, French & Company.
- Burrell, K. (2008). Materialising the border: Spaces of mobility and material culture in migration from post-socialist Poland. *Mobilities*, 3 (3), pp. 353-373.
- Caglar, A. (2006). Hometown associations, the rescaling of state spatiality and migrant grassroots transnationalism. *Global Networks*, 6 (1), pp. 1-22.
- Cancian, S. (2010). *Families, lovers, and their letters: Italian postwar migration to Canada*. Winnipeg: University of Manitoba Press.
- Carling, J. (2008). The human dynamics of migrant transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 31 (8), pp. 1452-1477.
- Cassarino, J. (2014). Return migrants' entrepreneurship. In J. Cassarino (eds), *Reintegration and development* (pp.111-123). Florence: European University Institute, RSCAS.
- Chrissochoidis, I. (2013). *Spyros P. Skouras, memoirs (1893-1953)*. Stanford: Brave World.
- Christou, A. (2006). *Narratives of place, culture and identity: Second-generation Greek-Americans return "home"*. Amsterdam: Amsterdam UP.
- Cinel, D. (1991). *The national integration of Italian return migration 1870-1929*. New York: Cambridge UP.
- Coe, C. (2012). Growing up and going abroad: how ghanaiian children imagine transnational migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (6), pp. 913-931.
- Constant, C. (2005). *Austin Lunch. Greek-american recollections*. River Vale, NJ: Cosmos Publishing.
- Dannecker, P. (2009). Migrant visions of development: a gendered approach. *Population, Space and Place*, 15 (2), pp. 119-132.
- De Haas, H. (2006). The social and cultural Impacts of international migration on moroccan sending communities: a review. In P. Bos and W. Fritschy (eds), *Morocco and the Netherlands: society, economy, culture* (pp. 124-137). Amsterdam: VU University Press.
- De Haas, H. (2007). Remittances, migration and social development. A conceptual review of the literature. In *Programme on Social Policy and Development*, Paper No34. Geneva: UNRISD.
- De Haas, H. (2008). *Migration and development: a theoretical perspective*. IMI working paper 9. Oxford: IMI.

- Douglas, M. and Isherwood, B. (1996). *The world of goods: Towards an anthropology of consumption*. London, New York: Routledge.
- Dreby, J. and Atkins, T. (2010). Inequalities in transnational families. *Sociology Compass*, 4 (8), pp. 673-689.
- Dritsas, M. (1998). The advent of the tourist industry in Greece during the twentieth century. In Fr. Amatori, G. Jones and A. Colli (eds), *Deindustrialization and reindustrialization in 20th century Europe* (pp. 181-201). Milan: Franco Angeli.
- Efremkin, E. (2016). At the intersection of modernities: migrants as agents of economic and cultural change. *Journal of Contemporary History*, 51 (3), pp. 531-554.
- Fairchild, H. (1911). *Greek immigration to the United States*. New Haven: Yale University Press.
- Faist, Th. (2000). *The volume and dynamics of international migration and transnational spaces*. New York: Oxford University Press.
- Faist, Th. (2008). Migrants as transnational development agents: an inquiry into the newest round of the migration-development nexus. *Population, Space and Place*, 14, pp. 21-42.
- Ferguson, J. (1992). The country and the city on the Copperbelt. *Cultural Anthropology*, 7 (1), pp. 80-92.
- Ferriman, Z. (1910). *Home life in Hellas. Greece and the Greeks*. London: Mills & Boon.
- Fitzgerald, D. (2004). Beyond 'transnationalism': Mexican hometown politics at an American labour union. *Ethnic and Racial Studies*, 27 (2), pp. 228-247.
- Fitzgerald, D. (2008). Colonies of the little motherland: membership, space, and time in Mexican migrant hometown associations. *Comparative Studies in Society and History*, 50 (1), pp. 145-169.
- Foner, N. (1997). What's new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century. *Diaspora*, 6 (3), pp. 355-375.
- Foner, N. (2000). *From Ellis Island to JFK: New York's two great waves of immigration*. New Haven: Yale University Press.
- Fox, J. and Bada, X. (2008). Migrant organization and hometown impacts in rural Mexico. *Journal of Agrarian Change*, 8 (2&3), pp. 435-461.
- Gardner, K. (1993). Desh-Bidesh: Sylheti images of home and away. *Man*, 28 (1), pp. 1-15.
- Gardner, K. and Grillo, R. (2002). Transnational households and ritual: an overview. *Global Networks*, 2 (3), p. 179-190.
- Gell, A. (1986). Newcomers to the world of goods: consumption among the Muria Gonds. In A. Appadurai (eds), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (pp. 110-137). Cambridge: Cambridge UP.
- Georgakas, D. (1987). The Greeks in America. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 14 (1-2), pp. 5-53.

- Georgakas, D. (1992). *Greek America at work*. New York: Labor Resource Center of Queens College.
- Gerber, D. (2006). *Authors of their lives: The personal correspondence of British immigrants to North America in the nineteenth century*. New York: New York UP.
- Glick-Schiller, N. (1999). Transmigrants and nation states: something old and something new in the U.S. immigrant experience. In C. Hirschman, P. Kasinitz and J. DeWind (eds), *The handbook of international migration* (pp. 94-120). New York: The Russell Sage Foundation.
- Glytsos, N. (1988). Remittances in temporary migration: a theoretical model and its testing with the Greek-German experience. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 124 (3), pp. 524-549.
- Glytsos, N. and Katseli, L. (2005). Greek migration: the two faces of Janus. In K. Zimmermann (eds), *European migration. What do we know* (pp. 337-388). Oxford: Oxford UP.
- Godley, A. (2006). Selling the sewing machine around the world: Singer's international marketing strategies, 1850-1920. *Enterprise & Society*, 7 (2), pp. 266-314.
- Golbert, R. (2001). Transnational orientations from home: Constructions of Israel and transnational space among Ukrainian Jewish youth. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (4), pp. 713-731.
- Goldring, L. (1998). The power of status in transnational social fields. In M. Smith and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 165-195). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Goldring, L. (2001). The gender and geography of citizenship in Mexico-U.S. transnational spaces. *Identities*, 7 (4), pp. 501-537.
- Goldring, L. (2004). Family and collective remittances to Mexico: a multi-dimensional typology. *Development and Change*, 35 (4), pp. 799-840.
- Gounaris, B. (1989). Emigration from Macedonia in the early twentieth century. *Journal of Modern Greek Studies*, 7, pp. 133-153.
- Guarnizo, L. (2003). The economics of transnational living. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 666-699.
- Guarnizo, L. and Smith, M. (1998). The locations of transnationalism. In M. Smith and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 3-34). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Guarnizo, L., Portes, A. and Haller, W. (2003). Assimilation and transnationalism: Determinants of transnational political action among contemporary migrants. *American Journal of Sociology*, 108 (6), pp. 1211-1248.
- Gupta, A. and Ferguson, J. (1992). Beyond 'culture': Space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology*, 7 (1), pp. 6-23.

- Handlin, O. (1951/2002). *The uprooted: The epic story of the great migration that made the American people*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hannerz, U. (1996). *Transnational connections: Culture, people, places*. London: Routledge.
- Helliwell, C. and Hindess, B. (2005). The temporalizing of difference. *Ethnicities*, 5 (3), pp. 414-418.
- Hoerder, D. (2002). *Cultures in contact. World migrations in the second millennium*. Durham: Duke University Press.
- Holt, H. (1906/2000). *The life stories of undistinguished Americans as told by themselves*. London, New York: Routledge.
- Howes, D. (1996). Introduction. Commodities and cultural borders. In D. Howes (eds), *Cross-cultural consumption. Global markets, local realities* (pp. 1-16). London, New York: Routledge.
- Hsu, M. (2000). *Dreaming of gold, dreaming of home: Transnationalism and migration between the United States and South China, 1882-1943*. Stanford: Stanford UP.
- Hutchison, Th. (1913). *An American soldier under the Greek flag at Bezanie*. Nashville, Tenn: Greek-American Publishing Company.
- Itzigsohn, J. and Giorguli-Saucedo, S. (2002). Immigrant incorporation and sociocultural transnationalism. *International Migration Review*, 36 (3), pp. 766-798.
- Itzigsohn, J., Dore-Cabral, C., Hernandez-Medina, E. and Vazquez, O. (1999). Mapping Dominican transnationalism: narrow and broad transnational practices. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 316-339.
- Jiemin, B. (2003). The gendered biopolitics of marriage and immigration: A study of pre-1949 Chinese immigrants in Thailand. *Journal of Southeast Asian Studies*, 34 (1), pp. 127-151.
- Jones, B. (2004). 'Raising the wind': Emigrating from Wales to the USA in the late nineteenth and early twentieth centuries. Annual Public Lecture for 2003. Cardiff: Cardiff University. Available online at: <http://orca.cf.ac.uk/48163/> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Kitto, H. (1933). *In the mountains of Greece*. London: Methuen & Co.Ltd.
- Kivisto, P. (2001). Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts. *Ethnic and Racial Studies*, 24 (4), pp. 549-577.
- Kopitoff, I. (1986). The cultural biography of things: commoditization as process. In A. Appadurai (eds), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (pp. 64-91). Cambridge: Cambridge UP.
- Kopliku, B. (2019). Re-adjustment in the home country. The effects of return migration and transnationalism. *Research in Social Change*, 11 (1), pp. 42-61.
- Kurien, P. (2008). A socio-cultural perspective on migration and economic development: middle eastern migration from Kerala, India. In J. DeWind and J. Holdaway

- (eds), *Migration and development within and across borders: Research and policy perspectives on internal and international migration* (pp. 189-218). Geneva: IOM.
- Kyle, D. (2000). *Transnational peasants: Migrations, networks, and ethnicity in Andean Ecuador*. Baltimore: The Johns Hopkins UP.
- Lacroix, T. (2010a). *Bonding collective? The moral infrastructures of transnational hometown networks*. IMI Working Paper n°27, University of Oxford: IMI. Available online at <https://www.migrationinstitute.org/publications/wp-27-10> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Lacroix, T. (2010b). *Hometown organisations and development practices: Paper 2 of 2 on 'The migrant organisations of development: Unveiling the meta-structures of transnationalism'*. IMI Working Paper n°28, University of Oxford: IMI. Available online at <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00820321> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Lacroix, T. (2012). Transnationalisme villageois et développement: Kabyles algériens, Chleuhs marocains en France et Panjabis indiens en Grande-Bretagne. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 28, pp. 71–84. Available online at: <https://journals.openedition.org/remi/5777> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Landolt, P., Autler, L. and Baires, S. (1999). From Hermano Lejano to Hermano Mayor: the dialectics of Salvadoran transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 290-315.
- Levitt, P. (1998). Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review*, 32 (4), pp. 926-948.
- Levitt, P. (2001a). *The transnational villagers*. Berkeley: University of California Press.
- Levitt, P. (2001b). Transnational migration: taking stock and future migrations. *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 1 (3), pp. 195-216.
- Levitt, P. (2003). 'You know, Abraham was really the first immigrant': religion and transnational migration. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 847-873.
- Levitt, P. and Dehesa, R. (2003). Transnational migration and the redefinition of the state: variations and explanations. *Ethnic and Racial Studies*, 26 (4), pp. 587-611.
- Levitt, P. and Glick-Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: a transnational society field perspective on society. *International Migration Review*, 38 (3), pp. 1002-1039.
- Levitt, P. and Jaworsky, B. (2007). Transnational migration studies: past developments and future trends. *Annual Review of Sociology*, 33 (1), pp. 129-156.
- Levitt, P. and Lamba-Nieves, D. (2011). Social remittances revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37 (1), pp. 1-22.
- Levitt, P. and Lamba-Nieves, D. (2013). Rethinking social remittances and the migration-development nexus from the perspective of time. *Migration Letters*, 10 (1), pp. 11-22.

- Levitt, P., DeWind, J. and Vertovec, S. (2003). International perspectives on transnational migration: an introduction. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 565-575.
- Lopez, S. (2010). The remittance house. Architecture of migration in rural Mexico. *Buildings & Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum*, 17 (2), pp. 33-52.
- Love, J. (1995). *McDonald's: behind the arches*. New York: Bantam Books.
- Lucassen, L. (2006). Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from western Europe since 1850. *IMIS Beiträge*, 29, pp. 11-31.
- Macdougall, J. (2003). Transnational commodities as local icons: Barbie dolls in Mexico. *The Journal of Popular Culture*, 37 (2), pp. 257-275.
- Mahler, S. (1998). Theoretical and empirical contributions towards a research agenda for transnationalism. In S. Peter and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 64-100). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Mahler, S. (2001a). Suburban transnational migrants: Long Island's Salvadorans. In H. Cordero-Guzmán, R. Smith and R. Grosfoguel (eds), *Migration, race and transnationalization in New York City* (pp. 109-130). Philadelphia: Temple UP.
- Mahler, S. (2001b). Transnational relationships: the struggle to communicate across borders. *Identities*, 7 (4), pp. 583-619.
- Mahler, S. and Pessar, P. (2001). Gendered geographies of power: analyzing gender across transnational spaces. *Identities*, 7 (4), pp. 441-459.
- Marshall, Gr. (1938). *Eternal Greece*. Rochester, NY: Dubois Press.
- Martin, P. (1913). *Greece of the 20th century*. London: T. F. Unwin.
- Mazzucato, V. (2011). Reverse remittances in the migration-development nexus: two-way flows between Ghana and the Netherlands. *Population, Space and Place*, 17, pp. 454-468.
- Mears, E. (1929). *Greece today: The aftermath of the refugee impact*. California: Stanford UP.
- Mercer, C., Page, B. and Evans, M. (2009). Unsettling connections: transnational networks, development and african home associations. *Global Networks*, 9 (2), pp. 141-161.
- Miller, D. (2008). *The comfort of things*. Cambridge: Polity Press.
- Miller, W. (1905). *Greek life in town and country*. London: George Newnes.
- Mills, M. (1997). Contesting the margins of modernity: Women, migration, and consumption in Thailand. *American Ethnologist*, 24 (1), pp. 37-61.
- Morawska, E. (1991). Return migrations: theoretical and research agenda. In R. Vecoli and S. Sinke (eds), *A century of european migrations 1830-1930* (pp. 277-292). Urbana, Chicago: University of Illinois Press.
- Morawska, E. (2001a). Immigrants, transnationalism, and ethnicization: A comparison of this great wave and the last. In G. Gerstle and J. Mollenkopf (eds), *E pluribus unum? Contemporary and historical perspectives on immigrant political incorporation* (pp. 175-212). New York: Russell Sage.

- Morawska, E. (2001b). Structuring migration: the case of Polish income-seeking travelers to the West. *Theory and Society*, 30 (1), pp. 47-80.
- Moskos, C. (1990). *Greek Americans. Struggle and success*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Moya, C. (2005). Immigrants and associations: a global and historical perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), pp. 833-864.
- Núñez, X. (2005). Visible and invisible remittances: some notes on transatlantic return migration and its effects on Iberian societies, 1850-1950. *Przegląd Polonijny, Krakow*, 31 (1&115), pp. 117-142.
- Olwig, K. (1999). Narratives of the children left behind: Home and identity in globalised Caribbean families. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25 (2), pp. 267-284.
- Orozco, M. (2002). Globalization and migration: The impact of family remittances in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 44 (2), pp. 41-66.
- Osella, F. and Osella, C. (2000). Migration, money and masculinity in Kerala. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 6 (1), pp. 117-133.
- Papademetriou, D. and Martin, P. (1991). *The unsettled relationship. Labor migration and economic development*. New York: Greenwood Press.
- Papastergiadis, N. (2000). *The turbulence of migration: globalization, deterritorialization and hybridity*. Cambridge: Polity Press/Blackwell Publishers.
- Pessar, P. and Mahler, S. (2003). Transnational migration: bringing gender in. *The International Migration Review*, 37 (3), pp. 812-846.
- Petmezas, S. (1995). Diverse responses to agricultural income crisis in a South-Eastern European economy: Transatlantic emigration from Greece (1894-1924). In I. Zilli (eds), *Fra spazio e tempo. Studi in onore di Luigi De Rosa, III, Il Novecento* (pp. 427-487) Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane.
- Philibert, J. and Jourdan, C. (1996). Perishable goods. Modes of consumption in the Pacific Islands. In D. Howes (eds), *Cross-cultural consumption. Global markets, local realities* (pp. 55-73). London, New York: Routledge.
- Polyzos, N. (1947). *Essai sur l'émigration grecque. Etude démographique économique et sociale*. Paris: Recueil Sirey.
- Portes, A. (1999). Conclusion: towards a new world. The origins and effects of transnational activities. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 463-477.
- Portes, A. (2003). Conclusion: theoretical convergencies and empirical evidence in the study of immigrant transnationalism. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 874-892.
- Portes, A. and Fernández-Kelly, P. (2015). *The state and the grassroots: immigrant transnational organizations in four continents*. New York: Berghahn Books.
- Portes, A. and Landolt, P. (2000). Social capital: promise and pitfalls of its role in development. *Journal of Latin American Studies*, 32 (2), pp. 529-547.

- Portes, A., Escobar, C. and Radford, A. (2007). Immigrant transnational organizations and development: a comparative study. *International Migration Review*, 41 (1), pp. 242-281.
- Portes, A., Guarnizo, L. and Haller, W. (2002). Transnational entrepreneurs: an alternative form of immigrant economic adaptation. *American Sociological Review*, 67 (2), pp. 278-298.
- Portes, A., Guarnizo, L. and Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 217-237.
- Pribilsky, J. (2004). 'Aprendemos a convivir': Conjugal relations, co-parenting, and family life among ecuadorian transnational migrants in New York City and the Ecuadorian Andes. *Global Networks*, 4 (3), pp. 313-334.
- Reeder, L. (2003). *Widows in white: Migration and the transformation of rural women, Sicily, 1880-1928*. Toronto: University of Toronto Press.
- Rex, J., Joly, D. and Wilpert, C. (1987). *Immigrant associations in Europe*. Aldershot: Gower.
- Salih, R. (2002). Shifting meanings of 'home'. Consumption and identity in Moroccan women's transnational practices between Italy and Morocco. In N. Al-Ali and K. Koser (eds), *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home* (pp. 51-67). London, New York: Routledge.
- Saloutos, Th. (1956). *They remember America: the story of the repatriated Greek-Americans*. Berkeley: University of California Press.
- Saloutos, Th. (1964). *The Greeks in the United States*. Cambridge: Harvard UP.
- Sardinha, J. (2009). *Immigrant associations, integration and identity. Angolan, Brazilian and Eastern European communities in Portugal*. Amsterdam: Amsterdam UP.
- Sassen-Koob, S. (1979). Formal and informal associations: Dominicans and Colombians in New York. *International Migration Review*, 13 (2), pp. 314-332.
- Savaş, Ö. (2014). Taste diaspora: The aesthetic and material practice of belonging. *Journal of Material Culture*, 19 (2), pp. 185-208.
- Schervish, P. and Herman, A. (1988). *Empowerment and beneficence: Strategies of living and giving among the wealthy*. Boston: Boston College, Social Welfare Research Institute.
- Schewel, K. (2020). Understanding immobility: moving beyond the mobility bias in migration studies. *International Migration Review*, 54 (2), pp.328-355.
- Schrover, M. (2006). 'Whenever a dozen Germans meet . . .' German organisations in the Netherlands in the nineteenth century. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32 (5), pp. 847-864.
- Schrover, M. and Vermeulen, F. (2005). Immigrant organisations. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), pp. 823-832.

- Smith, M. and Guarnizo, L. (eds) (1998). *Transnationalism from below (Comparative Urban and Community Research, 6)*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Smith, R. (1998). Transnational localities: community, technology and the politics of membership within the context of Mexico and U.S. migration. In M. Smith and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 196-238). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Smith, R. (2003). Diasporic membership in historical perspective: comparative insights from the Mexican, Italian and Polish cases. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 724-759.
- Smith, R. (2006). *Mexican New York. Transnational lives of new immigrants*. Berkeley: University of California Press.
- Sørensen, N. and Stepputat, F. (2001). Narrations of authority and mobility. *Identities*, 8 (3), pp. 313-342.
- Soyer, D. (1997). *Jewish immigrant associations and american identity in New York, 1880-1939*. Cambridge: Harvard UP.
- Stewart, C. (2006). Forget homi! Creolization, omogeneia and the Greek diaspora. *Diaspora*, 15 (1), pp. 61-88.
- Sutton, S. (2008). The ruins of engagement: rural landscapes and Greek American immigration. In K. Kourelis (eds), *The archaeology of xenitia: Greek immigration and material culture* (pp. 7-14). Athens: American School of Classical Studies.
- Taylor, E. (1999). The new economics of labour migration and the role of remittances in the migration process. *International Migration*, 37 (1), pp. 63-88.
- Thistlethwaite, F. (1960/1991). Migration from Europe overseas in the 19th and 20th centuries. In R. Vecoli and S. Sinke (eds), *A century of European migrations, 1930-1930* (pp. 17-58). Urbana: University of Illinois Press.
- Thomas, W. and Znaniecki, F. (1918). *The Polish peasant in Europe and America: Monograph of an immigrant group*. Boston: The Gorham Press.
- Toynbee, A. (1915). Greece. In N. Forbes, A. Toynbee, D. Mitrany and D. Hogarth (eds), *The Balkans: A history of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey* (pp. 136-210). Oxford: Clarendon Press.
- Tsolidis, G. (2009). Living diaspora 'back home': daughters of Greek emigrants in Greece. In E. Tastsoglou (ed.), *Women, gender, and diasporic lives. Labor, community, and identity in Greek migrations* (pp. 181-196). Lanham: Lexington Books.
- Vecoli, R. (1964). Contadini in Chicago: A critique of the uprooted. *The Journal of American History*, 51 (3), pp. 404-417.
- Vecoli, R. (1991). Introduction. In R. Vecoli and S. Sinke (eds), *A century of european migrations, 1830-1930* (pp. 1-14). Urbana: University of Illinois Press.
- Vertovec, S. (2004). Migrant transnationalism and modes of transformation. *International Migration Review*, 38 (3), pp. 970-1001.

- Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. London, New York: Routledge.
- Vlachos, E. (1968). *The assimilation of Greeks in the United States: with special reference to the greek community of Anderson, Indiana*. Athens: E.K.K.E.
- Vuorela, U. (2002). Transnational families: imagined and real communities. In D. Bryceson and U. Vuorela (eds), *The transnational family. New european frontiers and global networks* (pp. 63-82). Oxford: Berg Publishers.
- Waldinger, R. (2008). Immigrant 'transnationalism' and the presence of the past. In E. Barkan, H. Diner and A. Kraut (eds), *From arrival to incorporation: Migrants to the U.S. in a global era* (pp. 267-285). New York: New York UP.
- Waldinger, R. (2010). Rethinking transnationalism. *Revista de Metodología en Ciencias Sociales*, 19, pp. 21-38.
- Waldinger, R. (2015). *The cross-border connection. Immigrants, emigrants and their homelands*. Cambridge: Harvard UP.
- Waldinger, R. and Fitzgerald D. (2004). Transnationalism in question. *American Journal of Sociology*, 109 (5), pp. 1177-1195.
- Waldinger, R., Popkin, E. and Magana, H. (2008). Conflict and contestation in the cross-border community: Hometown associations reassessed. *Ethnic and Racial Studies*, 31 (5), pp. 843-870.
- Werbner, P. (1985). The organization of giving and ethnic elites: Voluntary associations amongst Manchester Pakistanis. *Ethnic and Racial Studies*, 8 (3), pp. 368-388.
- Wimmer, A. and Glick-Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2 (4), pp. 301-334.
- Wyman, M. (1993). *Round- trip to America. The Immigrants return to Europe, 1880-1930*. Ithaca: Cornell UP.
- Xenides, J. (1922). *The Greeks in America*. New York: George H. Doran Company.
- Zabin, C. and Rabadan, L. (1998). *Mexican hometown associations and Mexican immigrant political empowerment in Los Angeles*. Working Paper Series. Washington: The Aspen Institute.
- Zelizer, V. (1989). The social meaning of money: 'Special moneis'. *American Journal of Sociology*, 95 (2), pp. 342-377.

